

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 2, 2025

Bakı – 2025

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımsadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayilov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

HÜQUQ**UOT 343.1****QIYABI MÜHAKİMƏ İCRAATI ZAMANI
AVROPA KONVENSİYASININ 6-CI MADDƏSİNİN TƏTBİQİ
VƏ TƏCRÜBƏDƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR****L.İ.MƏMMƏDOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
lala.mammadova-11@bsu.edu.az

Hazırda qiyabi icraat şəklində həyata keçirilən məhkəmə proseslərinə, xüsusilə Roman-German hüquq sisteminə malik olan Avropa ölkələrinin əksəriyyəti tərəfindən üstünlük verilmir. Lakin bu, heç bir ölkənin bu icraatı tətbiq etmədiyi mənasına gəlmir. Əksinə, xüsusilə İtaliya və Almaniya bu icraatı qanunda təsbit olunmuş bir hüquq olaraq tanıyır. Son illərdə, hüquq sisteminə bəzi islahatlar həyata keçirən Azərbaycan 2023-2024-cü illərdə "qiyabi icraatı" xüsusi icraatın yeni növü kimi, yeni tətbiq etmə mexanizmi təqdim etmişdir. Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, "qiyabi icraat" hüquq doktrinasında bir hüquq olaraq müəyyən olunsada, bu həmişə praktiki olaraq effektiv şəkildə tətbiq olunmaya bilər. Təcrübədə "qiyabi icraat", müəyyən şərtlərin tətbiqi ilə həyata keçirilə bilən məhkəmə prosesi kimi qəbul edilə bilər.

Ümumiyyətlə, bu icraat növünü Avropa ölkələri çərçivəsində müzakirə edildikdə, bir neçə hüquqi şərtlərin mövcud olduğu aşkar olur. Eyni şəkildə, bu hüquq normalarının tətbiqi yalnız Avropa ölkələri ilə məhdudlaşmır, həm də Avropalaşmış və ya Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrdə də mövcuddur. Bu, doğru bir şəkildə qeyd edilə bilər ki, geniş yayılmış hüquq sistemləri, məsələn, Anglo-Sakson, Code Napoléon və Alman (birbaşa Alman) hüquq sistemləri müəyyən şəkildə Roman-German hüquq ənənəsindən təsirlənmişdir.

Açar sözlər: qiyabi məhkəmə prosesləri, Avropa yurisdiksiyası, əsas hüquqlar, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (AİHK), transmilli ədalət və tətbiqi

1. Giriş

"In absentia" yəni qiyabi icraat, hüquqi bir anlayışdır və həmçinin bir çox ölkədə doktrina ilə yanaşı, təcrübədə də rast gəlinir. Buna görə də Avropa çərçivəsində araşdıracağımız ölkələr Almaniya, Çexiya, Belçika, Bolqarıstan və yeni bir nümunə olaraq Azərbaycanın qanunvericiliyi olacaqdır.

Qiyabi mühakimə icraatının həyata keçirilməsi əsasən iki əsas prinsipi özündə ehtiva edir: əsas insan hüquqları və fundamental azadlıqlar, eləcə də ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ. Bu prinsiplər müxtəlif hüquqi çərçivələrdə, o cümlədən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında (AİHK) öz əksini tapır, xüsusən də 6-cı Maddə, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu təmin edir.

Cinayət mühakimə icraatında qiyabi, yəni təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilən məhkəmə prosesləri, ittiham olunan şəxsin məhkəmədə iştirak etmədən məhkəməyə verilməsi əsas insan hüquqları ilə bağlı narahatlıqlar doğurur. Bəzi Avropa Şurasına üzv olan ölkələr belə məhkəmə proseslərinə müəyyən şərtlər altında icazə verərkən, digərləri bunu tamamilə qadağan edir, bu isə mürəkkəb bir hüquqi mənzərə yaradır.

Qiyabi məhkəmə proseslərinin icazə verilməsinin əsaslandırılması, ədalətin səmərəli şəkildə icra edilməsi ilə fərdi hüquqların qorunması arasındakı tarazlığı təmin etmək prioritet vəzifələrin başında durur. "Qiyabi" məhkəmə proseslərini qəbul edilərək, tanınması üçün müəyyən şərtlər yerinə yetirilməlidir. Bu şərtlər sırasında təqsirləndirilən şəxsin barəsində keçiriləcək məhkəmə prosesi haqqında məlumatlı olması, vəkil (müdafiəçi) vasitəsilə təmsil olunmaq hüququnun verilməsi, apellyasiya şikayəti vermək hüququnun təmin edilməsi və təqsirləndirilən şəxsin müəyyən edilmiş vaxt çərçivəsində kassasiya şikayəti vermək hüququnun təmin edilməsi yer alır.

Bundan əlavə, Çexiya Respublikasının "Əsas Hüquqlar və Azadlıqlar Xartiya"sının 8-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, hər bir şəxs qanunda nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olmadan mühakimə edilə və ya azadlıqdan məhrum edilə bilməz [1, 330]. Ümumiyyətlə, Çexiya Cinayət-Prosessual Məcəlləsi cinayət işlərində ittiham olunan şəxsin iştirakını tələb edir və bu, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna ciddi riayət edilməsi ilə əlaqədardır.

Bundan əlavə, araşdırmamızda Qafqaz regionunda və müstəqillik qazanmış post-sovet ölkələrində qiyabi məhkəmə icraatının incəliklərinə nəzər salır. Avropa hüquq sistemləri ilə müqayisəli şəkildə aparılan təhlil, hüquqi sistemlər arasındakı oxşarlıq və fərqlərin, habelə onların konvergensiya və divergensiya ehtimallarının araşdırılmasına yönəldilmişdir. İzah edildiyi kimi, qiyabi icraat şəklində həyata keçirilən məhkəmə prosesləri, ədalətin təmin edilməsi ilə ittiham olunan şəxsin əsas hüquqlarının qorunması arasında incə bir tarazlıq yaratmağı tələb edir. Fərqli üzv dövlətlərin belə məhkəmələri necə idarə etmələri arasındakı fərqlər, məhkəmə qərarlarının qarşılıqlı tanınmasını təmin etməklə yanaşı, ədalətli məhkəmə və əsas insan hüquqları prinsiplərinə riayət edilməsinin davam edən çətinliklərini vurğulamaq lazımdır.

2. Avropa hüquq sistemlərində qiyabi icraat şəklində həyata keçirilən məhkəmə proseslərinə sistemətik yanaşmalar

Avropa ölkələri üzrə qiyabi icraat şəklində aparılan məhkəmə proseslərinin təcrübəsini analiz edərkən, milli təcrübədən kənara çıxaraq, bu məhkəmələri tənzimləyən geniş hüquqi çərçivələri araşdırmaq vacibdir. Bu yanaşma, müxtəlif hüquq sistemlərinin təqsirləndirilən şəxsin iştirak etmədən məhkəmə prosesinin keçirilməsi məsələsindəki mürəkkəblikləri və çətinlikləri necə həll etdiklərini daha aydın başa düşməyə imkan verir. Konkret tənzimləmələrə və prosedur detalları ilə hər bir ölkə üzrə araşdırmalara başlamazdan əvvəl, bu təcrübələri Avropada mövcud olan geniş hüquq sistemləri növlərinə əsaslanaraq kateqoriyalara ayırmaq vacibdir. Çünki bir sıra ölkələrdə, müxtəlif yurisdiksiyaların ittiham olunan şəxsin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ ilə ədalətin yerinə yetirilməsi üçün təcrübədə rastlaşılan çətinliklər arasındakı tarazlığı necə təmin etdiklərini müəyyən etmək mümkün olacaq və bu da növbəti müqayisəli təhlil üçün daha aydın bir baxış yaradacaq. Müvafiq analizlərin aparılması üçün praktiki bir vəziyyətin dərinədən təhlil edilməsi önəmlidir.

2.1. Belçikada qiyabi məhkəmə proseslərinin effektivliyinin və ədalətliliyinin qiymətləndirilməsi

İttiham olunan şəxsin (təqsirləndirilən şəxsin) fiziki olaraq iştirak etmədən məhkəməyə verildiyi qiyabi məhkəmə icraatları Belçikanın cinayət ədalət sistemi üçün vacib bir elementdir. İttiham olunan şəxs iştirak etmədikdə belə ədalətin təmin edilməsi üçün lazım olsa da, bu məhkəmə prosesləri, xüsusilə ədalətli məhkəmə hüququ ilə bağlı vacib suallar doğurur. Belçikada təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilən məhkəmə proseslərinin təsirini tam anlamaq üçün, yalnız müvafiq hüquqi çərçivəni yoxlamaq kifayət etməz, eyni zamanda bu qanunların təcrübədə necə tətbiq edildiyini, xüsusilə beynəlxalq insan hüquqları normaları ilə əlaqəsini də nəzərə almaq vacibdir [4, 8421]. Belçikada Qiyabi məhkəmə proseslərinin aparılması, əsasən, Belçika Cinayət Prosessual Məcəlləsindəki xüsusi müddəalarla tənzimlənir. Əsas maddələr bu məhkəmələrin hansı şərtlər altında keçirilə biləcəyini və təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını müəyyən edir:

1. Belçika Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 185-ci maddəsi bildirir ki, təqsirləndirilən şəxs, ümumiyyətlə, məhkəmə iclaslarına gəlməlidir. Lakin bu maddə, müəyyən şərtlər altında, məsələn, iclasın əsas məsələlərlə əlaqəsi olmayan bir etiraz və ya ittihamla bağlı olmaması hallarında, ittiham olunan şəxsin şəxsən iştirak etmədən mədafiəçi tərəfindən təmsil edilməsinə icazə verir.

2. Belçika Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 186-cı maddəsi məhkəməyə, əgər təqsirləndirilən şəxs qanuna uyğun olaraq dəvət olunmasına baxma-

yaraq iclasa gəlməməsi, məhkəməyə davam etməyə və hökm çıxarmağa icazə verir. Bu, ittiham olunan şəxsin iştirak etməməsi səbəbindən məhkəmə proseslərinin təxirə salınmamasını təmin edir [3, 632].

3. Belçika Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 187-ci maddəsi mühüm bir qorunma təmin edir. Belə ki, qiyabi məhkəmə proseslərinin nəticəsi olan qiyabi hökm ilə məhkum olunan şəxs, bildirişdən sonra on beş gün ərzində qiyabi hökmün ləğvi üçün müraciət edə bilər. Bu prosedur, işin yenidən açılmasına və sanki əvvəlki məhkəmə iclası keçirilməmiş kimi, ittiham olunan şəxsin müdafiəsini təqdim etməsinə imkan verir.

4. Belçika Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 188-ci maddəsi bildirir ki, qiyabi hökmün ləğvi üçün edilən müraciət avtomatik olaraq növbəti iclas üçün dəvət kimi qəbul edilir. Lakin əgər ittiham olunan şəxs bu iclasa da üzrlü səbəb olmadan gəlməzsə, müraciət etibarsız sayılır və əvvəlki qiyabi hökm qüvvədə qalır.

5. Belçika Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 208 və 211-ci maddələri bu prinsipləri apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin proseslərinə də tətbiq edilir, beləliklə, birinci instansiyada qiyabi məhkəmələrinə tətbiq olunan qaydalar apellyasiya icraatı mərhələsində də tətbiq edilir [5, 640].

Bu hüquqi müddəalar, ədalətli bir hüquqi prosesin təmin olunması ilə ittiham olunan şəxsin hüquqlarının qorunması arasında tarazlığı qorumağa çalışır. Lakin Belçikada qiyabi məhkəmə proseslərinin tam təsirini başa düşmək üçün, bu qanunların təcrübədə necə tətbiq edildiyini araşdırmaq vacibdir.

2.2. Belçikada qiyabi məhkəmə icraatının praktik tətbiqi

Belçikada Qiyabi Məhkəmə İcraatının praktiki tətbiqi bir sıra çətinlikləri üzə çıxarır. Əsas narahatlıq, bu məhkəmələrin İnsan Hüquq və Azadlıqları Haqqında Konvensiyasının (Avropa Konvensiyası) 6-cı maddəsindəki ədalətli məhkəmə araşdırması standartlarına cavab verib-vermədiyi sual doğurur. Bu maddə, ədalətli və açıq məhkəmədə iştirak etmək, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmədə iştirak və nümayəndəsi vasitəsilə təmsil olunma hüququnu təmin edir.

Van Geyseghem v. Belçika işi qiyabi məhkəmə proseslərinin bu hüquqları necə pozduğuna dair mühüm bir nümunədir. Bu işdə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) Belçikanın Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi ilə zəmanət verilən hüquqlarını pozduğuna dair qərar verdi. Məhkəmə, ittiham olunan şəxsin məhkəməyə iştirak etməmək hüququnu seçməsinə baxmayaraq, onun vəkili tərəfindən təmsil olunma hüququna sahib olduğunu bildirdi. Belçika Apellyasiya Məhkəməsinin, xüsusən də vaxt məhdudiyyəti məsələsi kimi vacib məsələlərdə onun vəkilinin müdafiə arqumentlərini təqdim etməsinə icazə verməməsi, ədalətli məhkəmə hüququ ilə ziddiyyət təşkil edirdi [7].

Bu qərar, ittiham olunan şəxsin iştirak etmədiyi zaman məhkəmənin irəliləməsi ilə müdafiənin əsas hüquqları arasındakı gərginliyi vurğulayır. Ey-

ni zamanda, ittiham olunan şəxsin dəlilləri mübahisələndirmək, şahidləri sorğulamaq və hadisələrə dair öz izahını, ifadəsini vermək imkanının olmaması nəticəsində səhvən ittihamın qəbul olunması və məhkum olunma riskini artırır. İttiham olunan şəxsin məhkəməyə gəlməməsi, birtərəfli məhkəmə prosesinə səbəb ola bilər, nəticə olaraq çəkişmə prinsipinin pozulmasına və haqsız nəticələrə yol açır.

Bundan əlavə, Belçika sisteminin təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçi vəsitəsilə təmsil olunma hüququnu həyata keçirməsi üçün məhkəmədə iştirak etməsini tələb etməsi ciddi bir çətinlik yaradır. Van Geyseghem işi göstərir ki, bu tələbin mövcudluğu, ittiham olunan şəxsin hüquqi yardımı effektiv şəkildə əldə etməməsinə səbəb ola bilər ki, bu da ədalətli məhkəmə hüququnun əsas tərkib hissəsidir.

Bir ölkənin hüquq sisteminin effektivliyi və ədalətliliyi barədə müəyyən fikrə malik olmaq üçün yalnız qanunların nəzəri olaraq gözdən keçirilməsi kifayət deyil. Bu qanunların praktiki olaraq necə tətbiq edildiyini və onların tabe olan şəxslər üzərindəki təsirini də təhlil etmək vacibdir. Belçikada qiyabi məhkəmə proseslərinin kontekstində bu, hüquqi müddəaların məhkəmə iclası zamanı, ittiham olunan şəxslərin müdafiəsi və hökmün yerinə yetirilməsi ilə necə qarşılıqlı əlaqə qurduğunu qiymətləndirmək lazımdır.

Məsələn, Belçika Respublikasının qanunları "Qiyabi" məhkəmə proseslərində mühakimə olunan şəxslər üçün qorunma tədbirlərini, hökmə qarşı etiraz etmək hüququnu təmin edir, lakin bu qorunma tədbirlərinin təcrübi məhdudiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Əgər prosedur tələbləri çox sərt və ya müdafiə imkanları həddindən artıq məhdudlaşdırılıbsa, bu sistem ittiham olunan şəxsin hüquqlarını kifayət qədər qoruya bilməz.

2.3. Çexiyada hüquq proseslərinin qiymətləndirilməsi

2019-cu il 27 fevral tarixində, Birləşmiş Krallığın Ali Məhkəməsi Çexiya Respublikasının Brno-Venkov Rayon Məhkəməsi ilə bağlı Konecny (İddiaçı) v. Brno-Venkov Rayon Məhkəməsi, Çexiya Respublikasının (Cavabdeh) işi üzrə qərarını verdi. Bu iş, Çexiya Respublikasının zərərçəkmiş Konecnynin, dələduzluq cinayətinə görə qiyabi məhkəmə baxışının keçirilməsi və ekstradisiyası üçün çıxardığı Avropa Axtarış Əmrinin (European Arrest Warrant) ətrafında cərəyan etmişdir və ekstradisiya hüququ, Avropa Şurasına (AŞ) üzv dövlətləri arasında qarşılıqlı etimad və Avropa İnsan Hüquqları və əsas azadlıqları haqqında Konvensiyasının (AİHK) şəxsi hüquqların qorunmasına dair mühüm nəzəriyyələr təqdim edir.

İşin əsas xüsusiyyətləri: Bu işin tarixi 2004-2005-ci illər arasında Konecnynin Çexiyada üç dəfə dələduzluq cinayəti törətməsi ilə bağlıdır. O, məhkəməyə qiyabi məhkəmə baxışına verildiyi üçün, 12 may 2008-ci ildə Brno-Venkov Rayon Məhkəməsi tərəfindən səkkiz il müddətinə həbs cəzasına

məhkum edildi. Bu məhkumluqdan sonra, Çexiya hakimiyyətləri 17 aprel 2013-cü ildə Birləşmiş Krallıqdan ekstradisiyasını tələb edən Avropa Axtarış Qərarı (European Arrest Warrant (EAW)) verdilər, çünki Konecny Birləşmiş Krallıqda yaşayırdı.

Çexiya Respublikasının verdiyi axtarış qərarında Konecnyə geri qaytarıldıqda heç bir şərtsiz təkrar məhkəmə hüququnun təmin ediləcəyi qeyd olunmuşdu. 2 mart 2017-ci ildə Birləşmiş Krallıqda həbs olunan Konecny, ekstradisiyasına qarşı bir neçə əsasla, xüsusən də törədilən cinayətlərin baş verməsindən keçən uzun müddət və Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsi ilə qorunan şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun pozulacağı ilə bağlı etiraz etdi.

Məhkəmə prosesində, Konecnynin müdafiəçiləri, törədilən cinayətlərin baş verməsindən və Avropa axtarış qərarının verilməsindən keçən uzun müddətin ekstradisiyanı ədalətsiz edəcəyini iddia edirdi. Onlar, bu müddətin 2003-cü il Ekstradisiya Qanununun 14(a) maddəsi ilə bağlı olmalı olduğunu və bu qanunun cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsə qarşı tətbiq edildiyini irəli sürdülər. Eyni zamanda, ekstradisiyanın Konecnynin şəxsi və ailə həyatına nisbətən qeyri-proporsional müdaxilə edəcəyini və bunun Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinə zidd olduğunu vurğuladılar.

Bununla belə, Rayon Məhkəməsinin hakimi, uyğun müddəaların Ekstradisiya Qanununun 14(b) maddəsi olduğunu qərara aldı, hansı ki, təqsirləndirilən şəxslər üçün deyil, məhkum olunan şəxslər üçün tətbiq edilir. Hakim vaxt periodunun cinayətlərin törədilməsindən deyil, Konecnynin 2008-ci il may ayında məhkum olunmasından başlamalı olduğunu və cəza müddətinin ekstradisiyanı qadağan etməyəcək qədər uzun olduğunu müəyyən etdi. Hakim, həmçinin məhkum olunmuş şəxslərin cəzalarını çəkmələrinin ictimai marağının, Konecnynin Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsi, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ ilə qorunan hüquqlarına müdaxilədən daha üstün olduğunu bildirdi.

Bu qərar, məhkəmə tərəfindən təsdiqləndi və qanunun ümumi ictimai əhəmiyyət kəsb edən bir nöqtəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı kassasiya şikayətinin verilməsinə səbəb oldu.

Ali Məhkəməyə isə müdafiəçilər tərəfindən verilən şikayətdə, Konecnynin 2003-cü il Ekstradisiya Qanunu altında "ittiham olunan şəxs" və ya "məhkum olunmuş şəxs" olaraq təsnif edilərək mühakimə ediləcəyinə qərar verməli idi. Bu təsnifat, onun ekstradisiyasına dair müraciətə görə müddətin necə hesablanacağını müəyyən edən vacib bir amil idi. Şikayətçi, məhkumluğunun hələ bitməmiş olduğunu vurğulayıb, çünki onun barəsində məhkəmə baxışı qiyabi icraat şəklində keçirildiyi üçün onun təkrar məhkəmədə mühakimə olunmaq hüququ var və bu zaman "təqsirləndirilən şəxs" kimi qiymətləndirilməsi lazım olduğu kimi fikir irəli sürüldü. Lakin Ali Məhkəmə bu şikayəti yekdilliklə rədd etdi [9, 845].

Məhkəmə, Avropa Axtarış Ömrinin (EAW) sisteminin Avropa Şurasına üzv dövlətləri arasında yüksək səviyyədə qarşılıqlı etimad əsasında qurulduğunu vurğuladı. Bu etimad çərçivəsində, Birləşmiş Krallıq məhkəmələrinin adətən tələb edən ölkə tərəfindən təqdim edilən hüquqi statusu qəbul etməsi gözlənilir. Ali Məhkəmə, Konecnynin məhkumluğunun, onun barəsində çıxarılan hökmün təkrar məhkəmədə mübahisələndirilməyə açıq olmasına baxmayaraq, Çexiya qanunvericiliyinə əsasən hökmün icra oluna bilən olduğunu və bu səbəbdən onu "məhkum olunmuş şəxs" kimi tanınması barədə qərar verdi. Bu tanıma, Ekstradisiya Qanununun strukturu və məqsədi ilə uyğun idi və Avropa Axtarış Ömrinin daha geniş çərçivəsinə daxil olurdu.

Məhkəmə qeyd etdi ki, bu təsnifat, Konecny kimi şəxslər üçün əlverişsiz ola bilər, çünki məhkumluqdan əvvəlki gecikmələri nəzərə almağa imkan vermir. Lakin Məhkəmə, hüquqi çərçivədəki hər hansı bir çatışmazlığın, hüquq normasının pozuntusunun, Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinin tətbiqi ilə azaldıla biləcəyini bildirdi. Bu maddə, zaman keçdikcə ekstradisiyanın ədalətsiz olmasına səbəb ola biləcəyi hallarda qoruma təmin edir [6].

Bu iş, beynəlxalq əməkdaşlığa hörmətlə yanaşmaq və şəxsi hüquqları qorumaq arasındakı incə tarazlığı göstərir. Ali Məhkəmənin qərarı, Avropa Şurasına üzv dövlətləri arasında qarşılıqlı etimadın vacibliyini vurğulayır ki, bu da Avropa Axtarış Ömrinin (European Arrest Warrant) əsasını təşkil edir. Məhkəmə, Çexiya Respublikasının Konecny "məhkum olunmuş şəxs" kimi tanınmasını təsdiqləyərək, "üzv dövlətlərin bir-birinin hüquqi qərarlarına əsaslanmalıdırlar" prinsipi ilə bu qərarı dəstəklədi. Lakin bu iş, xüsusilə qiyabi məhkəmə icraatında mühakimə olunub hökm çıxarılan və təkrar məhkəmə baxışı hüququ olan şəxslərin ekstradisiyası ilə bağlı Birləşmiş Krallığın Ekstradisiya Qanununda olan mümkün boşluqları da vurğulayır. Məhkəmənin Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinə qoruyucu tədbir olaraq tanınması, insan hüquqlarının nəzərə alınmaması riskini ortadan qaldırır. Bu qərar həm də, şəxsi təqsirləndirilən şəxs və ya məhkum olmasına görə gecikmə ilə bağlı tətbiq olunan müxtəlif standartların ədalətliyini sual altına alır. Bu məsələnin, Ekstradisiya Qanununun şəxslərin ədalətsiz və ya qeyri-qanuni ekstradisiyaya qarşı qorunmasına uyğun olmasını təmin etmək üçün əlavə qanuni baxış tələb etdiyi qənaətinə gətirib çıxara bilər.

2.4. Bolqarıstanda hüquqi proseslərin Avropa İttifaqı çərçivəsində qiymətləndirilməsi

C-569/20 işində Avropa Ədalət Məhkəməsinin (CJEU) verdiyi qərar, "qiyabi icraat" formasında keçirilən məhkəmə proseslərində ittiham olunan şəxslərin mühakimə olunması və məhkum edilməsi ilə bağlı hüquqi standartları dərinliklə izah edir. Bu iş, Bolqarıstanda tapılmayan bir ittiham olunan şəxsə qarşı cinayət təqibi ilə bağlıdır və təqsirləndirilən şəxsin hüquqları ilə

ədalətli məhkəmə prosedurlarının təmin edilməsini əhatə edir. CJEU-nin qərarı, 2016/343 sayılı direktivi şərh edir ki, bu direktiv, təqsirsizlik prezumpsiyasının və mühakimə edilən şəxsin hüquqlarının qorunmasına yönəlib.

2.5. Təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında iştirak etmək hüququ:

Avropa Məhkəməsinin qərarının təhlili

Tədqiqatda Avropa Məhkəməsinin verdiyi qərarın əsas nəticələrini, "in absentia" məhkəmələrinin tətbiq olunduğu şəraitləri, ittiham olunan şəxsin hüquqlarına qoyulan məhdudiyyətləri və üzv dövlətlərin hüquq sistemləri üçün nəticələri araşdırır. Avropa Məhkəməsinin qərarının əsas prinsiplərindən biri, "in absentia"(qiyabi məhkəmə prosesi) məhkəmələrində mühakimə edilmiş və ya məhkum edilmiş ittiham olunan şəxsin, məhkəmə prosesinin yenidən başlanması hüququna malik olmasıdır. Bu hüquq, 2016/343 sayılı Direktivin 8-ci və 9-cu maddələrində təmin olunur və ittiham olunan şəxsin müdafiəsinə tam şəkildə iştirak etməsi imkanının verilməsini şərtləndirir, müəyyən şərtlər yerinə yetirildiyi təqdirdə.

Avropa Məhkəməsi, prosesin yenidən başlanması hüququnun mövcud olduğunu, yalnız ittiham olunan şəxsin məhkəmə prosesini bilərəkdən qaçırdığına dair açıq sübutlar olmadıqda, onun bu hüququndan məhrum edilə bilməyəcəyini vurğulayır. Beləliklə, sübut yükü, hüquq mühafizə orqanlarının üzərinə düşür və onlar, ittiham olunan şəxsin ədalətdən yayınmaq məqsədilə hərəkət etdiyini sübuta yetirməlidirlər [8, 130].

2016/343 sayılı Direktivi, Avropa İttifaqı daxilində cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin hüquqlarını şərh etməyin təməlini təşkil edir. Direktivin 8-ci maddəsi, ittiham olunan şəxsin məhkəmədə iştirak hüququnu təmin edir. Bu hüquq, bəzi şərtlər altında "in absentia" məhkəmələrini nəzərdə tutur:

1. İttiham olunan şəxs məhkəmədən və iştirak etməmənin nəticələrindən vaxtında xəbərdar olmalıdır.

2. Əgər ittiham olunan şəxs məlumatlandırılıbsa, ya özünün seçdiyi, ya da dövlət tərəfindən təyin edilmiş vəkil tərəfindən təmsil olunmaq hüququ təmin olunsun.

İttiham olunan şəxsin olduğu yer məlum deyilsə, bu halda, üzv dövlətlər "in absentia" məhkəməsi keçirə bilirlər. Lakin qərar verildikdən sonra bu qərar, ittiham olunan şəxsə bildirilərək, onun təkrar məhkəməyə müraciət etmək hüququ barədə məlumatlandırılmalıdır.

9-cu maddə, bu müddəaların tamamlayıcısıdır və qeyd olunur ki, əgər ittiham olunan şəxs məhkəmədə iştirak etməyib və 8-ci maddənin 2-ci hissəsindəki şərtlər yerinə yetirilməyibsə, o, yenidən məhkəmə və ya digər bir vasitə ilə işin öz iştirakında araşdırılması hüququna malikdir. Bu, Avropa İttifaqında cinayət mühakimə icraatının ədalətini və bütövlüyünü qorumağa olan əsas öhdəliyi əks etdirir.

Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin qanunvericiliyində, təkrar məhkəməyə getmək hüququ qorunsa da, Avropa Məhkəməsi bu hüququn mütləq olmadığını açıqlayır. Qərar, məhkəmə prosesinin yenidən başlanılması hüququnun inkar oluna biləcəyi xüsusi halları izah edir:

Ədalətdən bilərəkdən yayınma: Avropa Məhkəməsi, əgər ittiham olunan şəxsin məhkəmədən xəbərdar olduğunu və bunu bilərəkdən gizlətməsi barədə "dəqiq və əsaslı sübutlar" varsa, onun "məhkəmə prosesinin yenidən başlanması hüququnu" itirə biləcəyini vurğulayır. Bu, yanlış ünvan və ya başqa əlaqə məlumatı vermək, ona müraciət etmək üçün edilən cəhdlərə cavab verməmək və ya məhkəmədən qaçmaq üçün hər hansı digər bilərəkdən edilən addımlar ola bilər.

3.NƏTİCƏ

Qiyabi mühakimə icraatının yenidən başlanması hüququ və Avropa Məhkəməsinin qərarının əhəmiyyəti

Avropa Məhkəməsinin qərarı, ittiham olunan şəxsin məhkəmədən xəbərdar olmasına dair konkret sübutların təqdim olunmasını tələb edir. Bir şəxsin yeni məhkəmə prosesinə başlama hüququndan məhrum edilməsi yalnız ittiham olunan şəxsin ədalətdən yayınmaq məqsədilə hərəkət etdiyi açıq sübutlarla əsaslandırılmalıdır. Bu, ittiham olunan şəxsin səhv əlaqə məlumatı təqdim etməsi, rəsmi yazışmalara cavab verməməsi və ya hüquq mühafizə orqanlarına məlumat vermədən yerini dəyişməsi kimi sübutlar ola bilər. Qərar, məhkəmə prosesinin yenidən başlanılması hüququnun imtina edilməsinin yüksək bir dərəcədə konkret sübutlarla əsaslandırılmalı olduğunu vurğulayır. Məhkəmələr, ittiham olunan şəxsin məhkəmədən xəbərdar edildiyini təsdiqləməlidir. Bu, məhkəmənin tarixini, yerini və iştirak etməməyin nəticələrini göstərən rəsmi sənədlərin vaxtında təqdim olunmasını təmin etməyi əhatə edir.

Həmçinin hüquq mühafizə orqanlarının ittiham olunan şəxsi məlumatlandırmaq üçün göstərilən səyləri sübut etməlidir. Bu, bütün mövcud əlaqə vasitələrinin istifadəsini və ölkə hüddudlarından kənarda olma hallarında diplomatik kanallar və ya beynəlxalq poçt xidmətlərindən istifadəni əhatə edir. Avropa Məhkəməsi, məhkəmələrin yalnız istintaq orqanlarının deyil, həm də ittiham olunan şəxsin məlumatları qəbul etmə səviyyəsini nəzərə almasını tələb edir. Məsələn, əgər ittiham olunan şəxsin ünvanını məhkəməyə bildirmədən dəyişibsə, bu, onun məhkəmə qərarını təkrar nəzərdən keçirmək hüququna təsir edə bilər.

Avropa Məhkəməsinin şərh etdiyi bu prinsip, Avropa İttifaqının Əsas Hüquqlar Xartiyasının 47 və 48-ci maddələri ilə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (ECHR) 6-cı maddəsində təmin olunan ədalətli məhkəmə hüququnu qorumağa xidmət edir. Bu hüquqlar, ittiham olunan şəxsin öz

müdafiəsini etmək üçün ədalətli bir şansı olduğunu, ona qarşı yönələn ittihamlar barədə tez bir zamanda məlumat verildiyini və ədalətli və açıq məhkəmə prosesi hüququna malik olduğunu təmin edir.

Milli məhkəmələr, təqsirləndirilənin bildirişdən qəsdən qaçıb-qaçmadığını qiymətləndirmək üçün aydın kriteriyalar müəyyən etməlidir. Təkrarlanan çatdırılma cəhdlərinin uğursuzluğu, bildirilən ünvan dəyişikliyinə bildirilməməsi və rəsmi yazışmalara cavab verilməməsi kimi faktorlar, qəsdən məhkəmədən qaçmağı göstərə bilər.

Avropa İttifaqı Ədalət Məhkəməsinin (CJEU) qərarı, prosedur səmərəliliyi ilə əsas hüquqların qorunması arasında tarazlıq yaradılmasının vacibliyini vurğulayır. Gələcək islahatlar aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- **Texnologiyadan daha geniş istifadə:** Bildirişlərin səmərəliliyini və etibarlılığını artırmaq üçün rəqəmsal kommunikasiyalardan istifadə.

- **Üzv dövlətlər arasında standartlaşdırılmış təcrübələr:** 2016/343 nömrəli Direktivin vahid şəkildə tətbiq edilməsini təmin etmək üçün ardıcıl prosedurların inkişafı.

Avropa Ədalət Məhkəməsi C-569/20 nömrəli işindəki hökm, qiyabi məhkəmə icraatlarının nə vaxt icazə verildiyini müəyyənləşdirir və ədalətli məhkəmə hüququnu qorumağın vacibliyini vurğulayır. Qərar, təqsirləndirilən şəxslərin düzgün məlumatlandırılmasını və müdafiə hüququnu təmin etmək üçün prosedur qaydalarına diqqət yetirilməsinin vacibliyini önə çıxarır. Cəza-yet ədaləti sistemlərinin əməliyyat tələblərini qəbul edərək, bu hökm təqsirləndirilən şəxslərin hüquqlarını qoruyan ciddi tədbirlər tətbiq edir və üzv dövlətləri Avropa İttifaqının direktivlərinə uyğun olaraq öz qanunlarını təkmilləşdirməyə çağırır. Bu hökm, ədalətin yerinə yetirilməsi ilə əsas hüquqların qorunması arasında düzgün balans təmin edir və Avropa İttifaqına üzv dövlətlər tərəfindən gələcək hüquqi islahatlar üçün mühüm bir presedent yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Büscher, W. (Ed.). (2017). §§ 330-354. Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
2. Münchener Kommentar. (2014). Münchener Kommentar (4th ed., Vol. 1, pp. 2226-643). München: C.H. Beck.
3. Amsterdam, A. G. (1964). Criminal prosecutions affecting federally guaranteed civil rights: Federal removal and habeas corpus jurisdiction to abort state court trial. *University of Pennsylvania Law Review*, 113, 793.
4. El Zeidy, M. M. (2003). Universal jurisdiction in absentia: Is it a legally valid option for repressing heinous crimes? *International Law*, 37, 835-861.
5. Goldstein, A. S. (1959). The state and the accused: Balance of advantage in criminal procedure. *Yale Law Journal*, 69, 1149.
6. European Court of Human Rights (ECtHR). (1999). *Van Geyseghem v. Belgium* (Application No. 26103/95) [Grand Chamber Judgment]. Strasbourg.
7. European Court of Human Rights (ECtHR). (2006). *Sejdovic v. Italy* (Application No.

- 56581/00) [Grand Chamber Judgment]. Strasbourg.
8. Vogel, B. (2019). Report on Germany. In Personal participation in criminal proceedings: A comparative study of participatory safeguards and in absentia trials in Europe (pp. 123-164)

ПРИМЕНЕНИЕ СТАТЬИ 6 ЕВРОПЕЙСКОЙ КОНВЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ЗАОЧНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА И ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ НА ПРАКТИКЕ

Л.И.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В настоящее время судебные процессы, проводимые в форме «заочного производства», не пользуются предпочтением большинства европейских стран, принадлежащих к романо-германской правовой системе. Однако это не означает, что ни одна страна не применяет эту практику. Напротив, особенно Италия и Германия признают заочное производство как закрепленное в законодательстве право. В рамках реформ, проведенных в правовой системе, Азербайджан в 2023-2024 годах предложил регулирование заочного производства как новую форму специального производства. Тем не менее, важно отметить, что хотя "заочное производство" и признается правовой доктриной как право, на практике оно не всегда может быть эффективно применено. На практике "заочное производство" может рассматриваться как судебный процесс, который может быть проведен при соблюдении определенных условий.

В целом, при обсуждении этой формы производства в контексте европейских стран становится очевидным, что существуют несколько юридических условий. Точно так же, следует отметить, что, применение этих норм права не ограничивается только европейскими странами, но также распространено в странах, принадлежащих к европейской или Совету Европы. Можно с уверенностью утверждать, что широко распространенные правовые системы, такие как англосаксонская, германская (прямая германская) и Кодекс Наполеона в определенной степени находились под влиянием романо-германской правовой традиции.

Ключевые слова: заочное судебное производство, европейская юрисдикция, основные права, Европейская конвенция по правам человека (ЕКПЧ), транснациональное правосудие и его применение.

APPLICATION OF ARTICLE 6 OF THE EUROPEAN CONVENTION DURING ABSENTEE TRIAL PROCEDURES AND DIFFICULTIES IN PRACTICE

L.I.MAMMADOVA

SUMMARY

Currently, the practice of in absentia trials is not favored by most European countries, especially those following the Roman-German legal system. However, this does not mean that no country applies this procedure. On the contrary, countries like Italy and Germany recognize it as a right established by law. In recent years, Azerbaijan, which has undergone some reforms in its legal system, introduced "in absentia trials" as a new type of special procedure in 2023-2024. Nevertheless, it is important to note that although "in absentia trials" are defined as a legal right in legal doctrine, they may not always be practically applied effectively. In practice, "in absentia trials" can be considered a judicial process that can be carried out under certain conditions.

Overall, when this type of procedure is discussed within the context of European countries, it becomes evident that several legal conditions exist. Similarly, the application of these legal norms is not limited to European countries but also extends to Europeanized or Council of Europe member states. It can be correctly stated that widespread legal systems, such as Anglo-Saxon, Code Napoléon, and German (direct German) legal systems, have been influenced by the Roman-German legal tradition to some extent.

Keywords: In absentia trials, European jurisdictions, fundamental rights, European Convention on Human Rights (ECHR), Transnational Justice and Application

UOT 342**KORPORATİV HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ
NOTARIUSUN HÜQUQİ MAHİYYƏTİ VƏ ROLU****S.H.QƏLƏNDƏRLİ**
Bakı Dövlət Universiteti
sona.qalandarli@mail.ru

Korporativ münasibətlərdə notariusun rolu ildən-ilə artır. Bu münasibətlərdə onun iştirakı korporativ münaqişələrin qarşısını alır, korporasiyaların fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır və onlar üçün mənfi nəticələrə səbəb olmadan yeni iştirakçıların cəlb edilməsinə şərait yaradır. Notarius mülki dövryyənin sabitliyinin təminatçısı olmaqla korporativ münasibətlərdə etibarlı müdafiə vasitəsi olaraq çıxış edir.

Açar sözlər: hüquq sistemi, qanunvericilik, korporativ hüquq, notariat aktları, mülki dövryyə

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq, hər kəs öz hüquq və azadlıqlarını qanunla qadağan edilməmiş bütün vasitələrlə qorumaq hüququna malikdir (26-cı maddənin 1-ci hissəsi). Bundan əlavə, hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ təmin edilir (1-ci hissə, Maddə 61). [1] Notarius vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafələrinin qorunmasını təmin etməyə çağırılır. Belə görünür ki, notariat hərəkətləri keyfiyyətli, başa düşülən və sürətli bir vasitə olmaqla korporativ hüquqların qorunmasında effektiv vasitə kimi tanınır.

Notariat haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunun 1-ci maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasında notariat dedikdə, bu Qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqi hərəkətləri aparmağa müvəkkil edilmiş şəxslər birlikdə başa düşülür. Azərbaycan Respublikasında rəsmi və doğru sənədlərin tərtibi üçün hüquqların, hüquqi əhəmiyyətli faktların təsdiqi və digər notariat hərəkətlərinin aparılması notariat fəaliyyətinə məxsusdur və belə fəaliyyət yalnız bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada və nəzərdə tutulmuş şəxslər tərəfindən həyata keçirilə bilər [2].

Texnoloji tərəqqi insan həyatında məhdudiyyətsiz sürətli dəyişikliklər gətirdi, bu inkişafı texnologiyadan istifadə biznesin sürətli böyüməsini təşviq etdi, çünki müxtəlif məlumatlar uzaqdan təqdim edilə bilər və əməliyyat-

lar etmək istəyənlər artıq üz-üzə görüşməli deyil, yalnız kompüter və telekommunikasiya avadanlıqlarından istifadə etməklə həyata keçirirlər. Sürətlə inkişaf edən insan həyatı ticarət və alqı-satqıdan ibarətdir. Ölkələr arasında malların alqı-satqısı beynəlxalq ticarət adlanır. Hüquqi baxımdan bu, birdən çox milli qanunun istifadəsini nəzərdə tutan əməliyyatdır. Əgər həyata keçirilən ticarət iki fərqli ölkənin sərhədlərindən daşınmalıdır, ticarət beynəlxalq ticarət adlanır.

Notariat dövrü üçün 1961-ci il Haaqa Konvensiyası elektron əməliyyatların effektivliyinin həyata keçirilməsində notariusun rolu ilə bağlı iki konsepsiyaya əsas verdi - kiber notariat və elektron notarius. Kiber Notarius ilk olaraq 1994-cü ildə yaradılmış Amerika Vəkillər Kollegiyasının İnformasiya Təhlükəsizliyi Komitəsinin ideya məhsuludur. Bu konsepsiya Birləşmiş Krallıq, ABŞ, Kanada və Avstraliya kimi Ümumi Hüquq sisteminə riayət edən ölkələrdə geniş şəkildə tətbiq edilir. Kiber notariat konsepsiyasında dövlət notariusunun vəzifəsi möhür vuraraq təhlükəsizlik texnologiyası ilə birlikdə inzibati prosesləri həyata keçirməkdir [3, s.5].

Qloballaşma dövründə ticarət artıq yalnız bir ölkə daxilində həyata keçirilmir, beynəlxalq ticarət və ya beynəlxalq biznes kimi həyata keçirilir. Beynəlxalq ticarətdə “Sərhədsiz dünya” texnologiyasının sürətlə inkişaf etməsi və xüsusilə kommunikasiya texnologiyalarında fərdlər, korporasiyalar arasında əlaqə yaradılması çox mühüm rol oynayır.

Notariat peşəsinin təmsilçilərindən müştərilər haqqında məxfiliyin qorunması tələb olunur. Bundan əlavə, xüsusi hüquq, vergi hüququ, cinayət hüququ və notariat intizamı sahələrində vəzifələri olan notariuslar xalqın mənafeyinə xidmət etməli, müəyyənliyin yaradılmasına kömək etməli və ictimaiyyət nümayəndələrinin öz vəzifələrini qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirmələrində hüquqi müdafiəni təmin etməlidirlər.

Notarius vəzifəsinin mahiyyətə iki əsas vəzifəsi var – birincisi, notariat hərəkətlərini həyata keçirmək və hüquqi əminliyi təmin etmək; ikincisi, notarius ictimai təhlükəsizlik və əmin-amanlığı təmin etmək üçün mülki hüquq sahəsində qanunun möhkəmləndirilməsində sabitliyi qorumaq səlahiyyəti verilir. Qanunun özünün məqsədinə, yəni hüquqi müəyyənliyə və ədalətə nail olmaq üçün pozitiv hüquq qorunur və ona əməl edilir. Notariat fəaliyyəti – dövlət hakimiyyətinin verdiyi səlahiyyətlərlə notariuslar, həmçinin müvafiq təsdiqləmə səlahiyyəti olan digər şəxslər tərəfindən mübahisəsiz hüquqi faktların notariat hərəkətləri formasında təsdiqlənməsinin həyata keçirildiyi kompleks hüquq xidmətdir.

Beynəlxalq praktik təcrübənin öyrənilməsi, kommersiya təşkilatları tərəfindən notariat hərəkətləri təcrübəsində çətinliklərin müəyyən edilməsi şirkətlərin fəaliyyətinə notariat elementinin daxil edilməsinin zəruriliyini əsaslandırmağa imkan verir. Bundan başqa, müasir şəraitdə notariusların şirkətlə

rin hüquqi münasibətlərində iştirakının təkmilləşdirilməsi tendensiya-
larını qeyd etmək vacibdir: COVID-19 pandemiyası zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb
edən sahibkarlıq sahəsində internetə keçid; notariusun korporativ idarəetmə
üzrə distant icraatda (rəqəmsal platformalarda səhmdarların və şirkət üzvləri-
nin yığıncaqlarında) iştirakı ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsini tə-
ləb etdi. Elektron notariatların inkişafında bir tendensiya var və 2020-ci ilin
dekabr ayından etibarən kontragentlərin birbaşa görüşü olmadan əməliyyat-
ları təsdiqləmək mümkündür və pandemiya şərtləri göstərir ki, distant format-
dan bir şəxsin qərarlarının protokollarını təsdiqləmək üçün istifadə edilə bilər.

Lakin iqtisadiyyatın inkişaf meylləri və ictimai münasibətlərin məzmu-
nunun tədricən genişlənməsi həyata keçirilən transformasiyaları əks etdirən
hüquq normalarında müəyyən dəyişikliklərə ehtiyacın yaranmasına səbəb ol-
du. Yeniliklərdən biri şirkətlərin hüquq münasibətlərində vətəndaşların və
təşkilatların hüquq və qanuni mənafələrinin təmin edilməsi sahəsində nota-
riusun səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi olub. Bu sahədə nizamnamə kapi-
talının paylarının özgəninkiləşdirilməsi, habelə ümumi yığıncaqlar zamanı
cəmiyyətlərdə iştirakçıların hüquqlarına riayət olunmasına notariat nəzarəti-
nin gücləndirilməsi vacibdir. Aydın olur ki, iqtisadi münasibətlərin yeni müa-
sir formatı mülki dövriyyənin sabitliyi üçün müasir təminat formatını tələb
edir. Əqdlərin həqiqiliyinin notariat qaydasında təsdiq edilməsi həm insanla-
rın, həm də hüquqi şəxslərin mülki hüquqlarının müdafiəsi, kommersiya
praktikasında mübahisəli halların yaranmasının qarşısının alınması üçün zər-
uri şərtlərdən biridir.

Ümumavropa notariuslarının nüfuzlu tədqiqatçısı N.P.Lyapidevski ya-
zırdı: “Roma xalqının hüquqi sövdələşmələrinin formullarını işləyib hazırla-
yan Roma hüquqşünaslığı öz nümayəndələri vasitəsilə bu əməliyyatların ya-
zılı formasına bələd olmuşlar. Məhkəmədən kənar həyata keçirilən, qədim
formalara ciddi riayət edilməsinə əsaslanan hüquqi aktların redaktəsi Roma
hüquq məsləhətçilərinin şərafli funksiyası idi” [7, s.24]. Dünya tarixində no-
tariat fəaliyyətinin tənzimlənməsinə dair ilk qanunverici akt 1803-cü ildə
Fransada qəbul edilmiş, mülki münasibətləri rəsmi şəkildə tənzimləməyə yö-
nələn, azad notariatın xüsusiyyətlərini özündə formalaşdıran, hazırkı vaxta-
dək öz təsirini göstərən və latın notariatının ilkin rəsmi bazası hesab edilən
“Notariatın təşkil olunması prinsipləri haqqında” 25-ci Ventoz Qanunu ol-
muşdur.

Dünyada bir çox hüquq sistemləri mövcuddur ki, bunların içərisində 2
hüquq sistemi – mənbəyini Roma hüququndan götürən roman-german və ya
kontinental (qitə) hüquq sistemi və anqlo-sakson hüquq sistemi daha çox ya-
yılmış və bərqərar olmuşdur. Kontinental hüquq sistemli ölkələrin notariatı
da təbii ki, bu hüquq sisteminin bazası əsasında formalaşmışdır. Kontinental
hüquq sistemli ölkələrin notariat sistemi, həmçinin Latın notariatı da adlanır.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi də kontinental (roman-german) hüquq sisteminə aid olduğu üçün ölkəmizin notariatı da latın (kontinental) notariat tipinə aiddir.

Notariat fəaliyyətinin mahiyyəti və istiqamətləri, onun həyata keçirdiyi sosial yönümlü funksiyaları: 1) xəbərdaredici-profilaktiki funksiya; 2) hüququ gerçəkləşdirmə funksiyası; 3) hüququ müdafiə funksiyası; 4) fiskal, yəni maliyyə tənzimləməsi funksiyası; 5) hüquqi yardım göstərmək funksiyası; 6) təsdiqedici funksiya (notariusun dövlət adından müxtəlif təsdiqedici hərəkətlərin aparması və bu hüquqi faktlara xüsusi status verməsi); 7) qoruyucu funksiya (notariat sistemi üzərinə notariat icraatı iştirakçılarının hüquqlarının qorunması vəzifəsinin düşməsi) bir başa əks etdirir.

Məlum olduğu kimi, mülki-hüquq subyektlərinin – rəsmi mülki dövriyyə iştirakçılarının hüquqlarının müdafiə və təmin olunması 2 yolla həyata keçirilir: 1) məhkəmə müdafiəsi (hüquqlar mübahisələndirildiyi halda) və 2) notariat müdafiəsi (mübahisəsiz halda) qaydasında.

Qeyd etdiyimiz kimi, notariatın əsas vəzifəsi hüquqa dair yarana biləcək mübahisə barədə xəbərdarlıq etmək və onun qarşısını almaqdır (önləməkdir). Notarius notariat əməliyyatını apararkən əvvəlcə tərəflərin şəxsiyyətini müəyyən edir və onların həqiqi niyyətini aydınlaşdırır. Aparılan hərəkətlərin qanuniliyinə nəzarət edir. Hər bir cəmiyyətdə notarial tənzimləməyə nə qədər çox üstünlük verilərsə, mülki münasibətlərdə mübahisə ehtimalı bir o qədər də aşağı olar. Təsdiq edilmiş notariat aktı özlüyündə müdafiə vasitəsidir. Obrazlı dildə desək, əvvəlcədən notarius müraciət edən şəxs, mübarizə aparandan qalib gələn tərəfdir. Vaxtında mübahisəsiz qaydada öz hüquqlarını təsdiq etdirməmək isə sonradan hüquqların mübahisələndirməsi riskini yüksəldir, yəni hüquqlarla bağlı notariata nə qədər çox müraciət olunsa, məhkəmələrdəki işlər də bir o qədər azalar. Beləliklə, notariat mülki dövriyyənin mübahisəlilik dərəcəsini azaldır.

Notariat aktları, notariusun təsdiq etdiyi sənədlər – hüquqi faktlardır. Notariuslar notariat hərəkətlərini aparmaqla hüquqi faktları müəyyən edir və hüquqmüəyyənedicilik rolunu yerinə yetirirlər. Notarius dövlətin adından notariat hərəkəti formasında müxtəlif təsdiqedici hərəkətləri aparmaqla, bu faktlara xüsusi status verir.

Bir sıra kontinental hüquq sistemli ölkələrdə (Fransa, Kanada, İsveçrə və s.) notariata geniş səlahiyyətlər verilib və notariat mülki dövriyyənin daha rahat və mötəbər nizamlanmasında əminliklə aparıcı rol oynayır. Müasir dövrdə notariat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, fiziki və hüquqi şəxslər üçün daha rahat aparılmasını təmin edən bir sıra istiqamətlər vardır ki, bu amillər daim diqqətdə saxlanılır. Bunlar: 1) qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi; 2) elektron notariat sisteminin və elektron xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, həmçinin innovasiyaların hazırlanması və tətbiq olunması; 3) peşəkar-

lıq səviyyəsinin artırılması və vətəndaşlara xidmət işinin təşkilinin təkmilləşdirilməsidir. Bu istiqamətlərdən hər birində baş verən təkmilləşdirmələr müvafiq olaraq notariat xidmətinin səmərəliliyinin və vətəndaş məmnunluğunun artmasına zəmin yaradır [15, s.22].

Qeyd etmək lazımdır ki, "Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2019–2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı"nda qarşıya qoyulan vəzifələr, həmçinin "Notariat haqqında" AR Qanununa və "Notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat"a 2018-ci ildən indiyədək edilən geniş dəyişikliklər həm notariatın qanunvericilik bazasının, həm də elektron notariat xidmətlərinin təkmilləşdirilməsində yeni bir mərhələ olmuşdur.

Notariat xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi və daha rahat həyata keçirilməsi üçün, respublikamızın notariat ofislərində vətəndaşlara xidmətin təşkilinin yeni səviyyəyə çıxarılması üçün tədbirlər görülür, elektron bazanın imkanlarından maksimum istifadə edilməklə notariat əməliyyatları üçün digər qurumlardan alınmalı olan sənədlər yerində integrasiya olunmuş informasiya sistemlərindən əldə edilir və əməliyyatlar aparılır, ödəniş sistemi təkmilləşdirilir. Xidmətin təkmilləşdirilməsində "ASAN xidmət" standartları nümunə kimi tətbiq olunur.

Notariat fəaliyyətinin funksiyaları notariat icraatının və bütövlükdə mülki dövryyə sahəsində notariat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərində ifadə olunan xüsusi xarakter daşıyır. Onun ictimai hüquqi mahiyyəti və mübahisəsiz mülki yurisdiksiya çərçivəsində fəaliyyəti bu qurumun funksiyalarının spesifikasiyini əks etdirir.

Korporativ münasibətlər sahəsində notarius kifayət qədər geniş səlahiyyətlərə malikdir. Hüquq elmində uzun müddətdir ki, bu qurumun mövcudluğunun səmərəliliyi və zəruriliyi məsələsi qaldırılır. Notariusun səlahiyyətlərinin başqa orqanlar tərəfindən həyata keçirilməsinin yolverilməzliyi ilə bağlı arqumentlər verilir.

Korporativ hüquq münasibətləri dedikdə, hüquqi şəxsin yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan və mövcud hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, korporativ hüquq münasibətlərinin tərkibinə əmlak münasibətləri ilə yanaşı, təşkilati-idarəetmə münasibətləri də daxildir. Azərbaycanın əldə etdiyi siyasi və iqtisadi uğurları ölkənin daha böyük templə inkişafı üçün güclü əsas formalaşdırmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş addımlar ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığını azaltmağa və regionda daha da güclü mövqeyə sahib olmasına istiqamətlənmişdir. İqtisadiyyatın inkişafı və onun hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayan hüquq sisteminin, eləcə də korporativ qanunvericiliyin islahatları çox önəmlidir. "Korporativ hüquq" ifadəsi dünyaya ABŞ təcrübəsindən yayılıb. ABŞ hüquq tədrisində "korporasiyalar" (corporations) predmeti çərçivəsində Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət (LLC) və korporasiyalar

öyrənilir. Bununla yanaşı, "korporativ hüquq", "korporativ hüquqşünas", "korporativ idarəetmə" və "korporasiya" kimi terminlər digər hüquq sistemlərində də istifadə olunur. "Korporasiya" ifadəsi ilə yanaşı Azərbaycanda istifadə olunan digər termin "şirkət"dir. Şirkət ərəb mənşəli sözdür. Bu termin XX əsrin əvvəlində Azərbaycanın kommertiya təcrübəsində istifadə olunub və XX əsrin 90-cı illərində yenidən populyarlaşaraq istifadəyə daxil oldu. "Şirkət" anlayışı türk korporativ qanunvericiliyində də geniş istifadə olunur. Məsələn, Türkiyədə hüquqi şəxslərin təşkilati-hüquqi formalarının adında "limited şirkət" və "anonim şirkət" ifadələrinə rast gəlmək olar. Ərəb mənşəli ifadə olan şirkət "şirk" sözündən əmələ gəlib. Bu söz ərəb dilindən "ortağ", "şərik" kimi tərcümə olunur. Azərbaycan qanunvericiliyində, əsasən, "cəmiyyət" ifadəsi istifadə olunur [3, s.16], [4, s.48].

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk korporativ qanunvericiliyini formalaşdıran Azərbaycanın hüquq alimləri mənbə kimi daha çox Rusiya ədəbiyyatından istifadə etdiklərindən əksər terminlər rus dilindən birbaşa tərcümə edilmişdir. "Cəmiyyət" rus dilində "общество" kimi ifadə olunur. Hesab edirik ki, "şirkət" termini iştirakçılar arasında formalaşan münasibətləri daha düzgün ifadə edir. Korporativ hüquq şirkətlərin hüquqi təbiətini, idarə edilməsini, onlara nəzarətin, səhmdarların (iştirakçıların) hüquqlarını və rəhbərlərin öhdəliklərini əhatə edir. Hesab edirik ki, notariat funksiyalarının xüsusiyyətləri onların başqa şəxslərə ötürülməsinin mümkünsüzlüyünü göstərir. Digər orqan və ya qurumlar tərəfindən notariat hərəkətləri aparılarkən çoxlu səhvlərə yol verilir - notariat hərəkətinin aparılması proseduruna əməl olunmur, məlumatlar vahid məlumat reyestrinə daxil edilmir. Nəticədə bu, vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına, habelə yaranan hüquq münasibətlərində hüquqi qeyri-müəyyənliyə və sonradan hüquqi ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlar mülki hüquq münasibətlərində notariusun rolunun lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsindən xəbər verir [13, s.144]

Elmi ədəbiyyatda notariat funksiyaları anlayışının tərifinə dair kifayət qədər çoxlu fikirlər də mövcuddur. V.V.Yarkov notariusun funksiyalarını hüquq sistemində notariat orqanlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və mahiyyətini əks etdirən maddi xüsusiyyətlər hesab edir [12, s.18]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün də mövcud olan başqa bir problem də var. Məcburi notarial təsdiqdən yayınmaq üçün şirkət iştirakçıları tez-tez MMC-dəki payın özgəninkiləşdirilməsi üçün alternativ variantlardan istifadə etməyə davam edirlər, sonra digərinin çıxması ilə yeni bir təsisçi təqdim edirlər və ya nizamnamə kapitalının ölçüsünü süni şəkildə artırır. Cəmiyyətdəki payın özgəninkiləşdirilməsinin alternativ variantları çərçivəsində notarius tərəfindən təsdiq edilmədən edilən belə əqdlər mülki qanunvericiliyin müddəalarına əsasən etibarsız (saxta) sayılır. Çox vaxt bu hərəkətlər qanunsuz məqsədlər üçün həyata keçirilir və çox vaxt üçüncü şəxslərin maraqlarını pozur.

Notarius korporativ münasibətlərin möhkəmləndirilməsində, xüsusilə onların açıq və şəffaflığında mühüm rol oynayır, korporasiyaların fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır və onlar üçün mənfi nəticələrə səbəb olmadan yeni iştirakçıların cəlb edilməsinə şərait yaradır. Müasir demokratik dövlətdə əməliyyatları təsdiqləmək üçün notariat hərəkətlərinin aparılmasının tənzimlənməsi sisteminin sabitliyi formalaşma mərhələsindədir ki, bu da bizi notariusların məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin fəaliyyətində iştirakı üçün mövcud mexanizmin effektivliyi barədə düşünməyə vadar edir. Lakin praktikiada bu institut artıq öz effektivliyini sübut edib. Heç kim mübahisə etmir ki, təcrübədə ortaya çıxan bəzi problemlərin olmasına baxmayaraq, əməliyyatı təsdiq edərkən notarius qeydiyyat hərəkətlərinin etibarlılığını və qanuniliyini təmin edir [14, s.214].

Korporativ münasibətlərdə notariusun rolu ildən-ilə artır. Müasir texniki imkanlardan istifadə etməklə hüquqi şəxslərin iştirakçıların hüquqlarının həyata keçirilməsi zamanı notariat formadan istifadə olunmasının təmin olunması önəmlidir. Misal üçün, iştirakçıların cəmiyyəti tərk etmək hüquqlarının həyata keçirilməsi zamanı yaranan bəzi hüquqi məsələlərin tənzimlənməsi ilə bağlı mövcud problemlər qalmaqdadır ki, bu da mövcud qanunvericiliyə düzəlişlərin edilməsini tələb edir.

Notariusun korporativ münasibətlərdə funksiyaları mülki hüquq münasibətləri sahəsində notariat fəaliyyətinin unikallığını əks etdirməyə, digər hüquqi tənzimləmə vasitələri arasında notariusun xüsusi yerini təyin etməyə, habelə bu institutun səmərəliliyini əks etdirməyə imkan verir. Notariat çox-funksiyalı bir qurumdur, burada onun hər bir funksiyası mühümdür və ictimai münasibətlər sferasına təsirin bu və ya digər aspektini əks etdirir. Hazırkı mərhələdə bu qurum vətəndaşların və təşkilatların korporativ sahədə hüquq və qanuni mənafeələrinin təmin edilməsində ən mühüm vasitələrdən biridir.

Notariusun korporativ münasibətlərdə iştirakı onların sabitliyinə töhfə verir, korporativ münasibətlərin qarşısını alır və korporativ münasibətlərin iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üçüncü şəxslər üçün ictimai etibarlılığın əlavə təminatı kimi çıxış edir. Korporativ sahədə notariat hərəkətlərinə gəldikdə, "müdafiə vasitəsi" terminindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur, çünki bu, hüquqların müdafiəsi formasını müəyyən edən vasitələri və üsullarını özündə birləşdirən universal və ümumiləşdirici bir anlayışdır [19, s.23].

Notariusun hüquqi mahiyyəti və korporativ hüquq münasibətlərində rolu – digər aktların uçuğunun aparılması, hüquqların ötürülməsi, öhdəliklərin yerinə yetirilməsində və s. ifadə olunur. Bütün bunlar notariat fəaliyyətinin mülki dövriyyənin təmin edilməsi ilə qırılmaz bağlılığını göstərir.

Dövlət qanunvericilik fəaliyyəti ilə cəmiyyətə yeni səmərəli hüquqi mexanizmlər təklif etməlidir ki, onların köməyi ilə aktual problemlər öz həllini tapmalıdır. Qanunverici dairələrdə və hüquq ictimaiyyətində belə bir əks ten-

densiya çoxdan hökm sürür ki - notariusun rolunu və fəaliyyətini kiçik hərəkətlər etməyə qədər azaltmaq istəyi. Lakin bu gün qlobal qeyri-sabitlik şəraitində siyasət və ictimai əhval-ruhiyyə əks istiqamətə dönür. Son illərdə mülki əməliyyatlarda notariusun rolu artmaqda davam edir. Mülki hüquq sahəsində korporativ hüquq xüsusi yer tutur. Korporativ hüquq iki mənada başa düşülə bilər: — geniş mənada: korporativ hüquq təsərrüfat cəmiyyətlərinin və ortaqlıqların hüquqi vəziyyətini, fəaliyyəti və yaradılması qaydasını tənzimləyən hüquq normalarının məcmusudur; — dar mənada: korporativ hüquq kommersiya təşkilatının sahibi və ya rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilmiş və bu təşkilat daxilində hüquqi münasibətləri tənzimləyən qaydalar sistemidir. Notariusun özəl-dövlət xarakteri onu deməyə əsas verir ki, notariusun korporativ hüquqi münasibətlərdə iştirakını nəzərdən keçirərkən biz geniş mənada korporativ hüququn dərk edilməsinə diqqət yetirməliyik. Korporativ hüququn predmeti korporativ hüquqi münasibətlərdir, yəni korporasiyanın yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər başa düşülür [8, s.35].

Uzun müddət notariat institutu və onun korporativ hüquq münasibətləri sahəsindəki imkanları tam reallaşmırdı. Dövlətin mövqeyi qanunun aliliyinin təmin edilməsi və mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçıların müdafiəsi alətindən səmərəli istifadəyə yönəldilməlidir. Qanunvericilərin münasibətlərdə qeyd-şərtsiz və mütləq azadlığı təmin edən həddən artıq liberal yanaşması (deklarativ qeydiyyat proseduru, hüquqi şəxslərin yaradılması zamanı nəzarətin olmaması) korporativ qanunvericiliyin pozulmasına səbəb olur. Bu gün korporativ hüquqi münasibətlər sahəsində notariusun iştirakının əsas formaları bunlardır: — təsərrüfat cəmiyyəti iştirakçıların ümumi yığıncağında qərarın və tərkibin qəbul edilməsinin notariat qaydasında təsdiqi; — məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalındakı payların özgəninkiləşdirilməsində notariusun iştirakı; — MMC-nin nizamnamə kapitalındakı paylara görə girov müqaviləsinin təsdiqi [11, s.112].

Çox vaxt bir təşkilatın idarəetmə orqanının saxta protokolu tək cə idarəetmə dəyişikliyinə deyil, həm də şirkətin aktivlərinin (torpaq da daxil olmaqla) qanunsuz olaraq geri alınmasına səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, həm özəl şirkətlər, dövlət iştirak payı olan səhmdar cəmiyyətlər risk altındadır. Dövlət qeydiyyatı üçün alınan məlumatların lazımi etibarlılığının olmaması bir çox cəhətdən müəssisələrin ələ keçirilməsinə kömək edir. Qanunvericilikdəki boşluqlardan və bu məsələlərin həll olunmamasından istifadə edərək, sənədləri saxtalaşdırmaq və ya səhmdarların yığıncağında faktiki olaraq qəbul edilməyən qərarları təqdim etmək çox asandır. Baş verən hadisələrin mahiyyətini həqiqətən əks etdirən sənədlər olsa belə, hətta onların dövlət qeydiyyatını aparan dövlət orqanları da bu sənədlərin düzgünlüyünə təminat verə bilməz.

Bir iş şirkətinin ümumi yığıncağının qərarının və tərkibinin notariat

qaydasında təsdiqlənməsinin zəruriliyi korporativ sabitliyin yaradılması istiqamətində mühüm addımlardan birinə çevriləcək. Notariat institutları da bu məqsədlərə xidmət etməlidir.

MMC-nin nizamnamə kapitalındakı payın özgəninkiləşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatlar üçün notariat formasının seçilməsi vacibdir. Notariat formasına əməl edilməməsi əqdin etibarsız olmasına səbəb olacaqdır və bununla bağlı MMC-nin nizamnamə kapitalındakı pay və ya payın bir hissəsi payın özgəninkiləşdirilməsi üçün əqdin notarial qaydada təsdiq edildiyi andan alıcıya keçəcəkdir.

Notariusun korporativ münasibətlərdə iştirakı biznesin qorunmasının səmərəli mexanizmlərindən biridir ki, bu da beynəlxalq təcrübədə geniş şəkildə təsdiqlənir. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin iştirakçılarının yığıncaqlarının qərarlarının məcburi notarial qaydada təsdiqlənməsi, nəticədə cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalındakı payların yenidən bölüşdürülməsi treyderlərin ələ keçirmələrinin sayını azaltmağa, saxtakarlıq sxemlərini aradan qaldırmağa və investisiya cəlbediciliyini artırmağa imkan verir. Korporasiyaların fəaliyyətində notariat institutundan istifadənin müsbət təcrübəsi notariusların rolunun genişlənməsinə səbəb olmuşdur, onlar iştirakçıların şirkətdən kənarlaşdırılmalarının rəsmiləşdirilməsində, fərdi korporativ qərarların qəbulunda, konvertasiya edilə bilən kredit müqavilələrinin təsdiqində və digər hallarda iştirak edirlər. Korporativ hüquq münasibətlərində notariatın səlahiyyətlərinin daha da genişləndirilməsi ilə bağlı təşəbbüslər irəli sürülür. Eyni zamanda, müəyyən prosedurların məcburi notarial qaydada təsdiqini nəzərdə tutan məcburi qaydaların tətbiqi bəzi hallarda korporativ idarəetmənin çevikliyini azalda bilər, həmçinin mülki hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinin dispozitiv xarakteri, ümumiyyətlə, ziddiyyət təşkil edir.

Müasir Rusiya qanunvericiliyi bəzi hallarda notariusun korporativ münasibətlərdə məcburi iştirakını təmin edir. Bunlar MMC-nin nizamnamə kapitalındakı paylarla bağlı müxtəlif hərəkətlərin iştirakçıları tərəfindən yerinə yetirilməsinə aiddir. Eyni zamanda, notariusun imkanlarının siyahısı əhəmiyyətli dərəcədə daha genişdir və cəmiyyətin və onun iştirakçılarının fəaliyyətinin, demək olar ki, bütün aspektlərini əhatə edir: cəmiyyətin yaradılması, idarəetmə orqanlarının hər hansı qərarlarının təsdiqlənməsi (iştirakçıların (səhmdarların) yığıncaqları), kollegial orqanlar, səhmlərin özgəninkiləşdirilməsi halında, pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi yolu ilə cəmiyyətin iştirakçıları arasında pul ödəmələrinin aparılmasına köməklik və s. İnternetdə yerləşən məlumatların yoxlanılması şəklində sübutlar təqdim etmək üçün korporativ münaqişələr zamanı notariusun mühüm rolunu da unutmamalıyıq [7, s.12].

Korporativ münasibətlərdə notariusun səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan yeniliklər göstərir ki, qanunverici hüquqi şəxslərdə iştirakçıların hüquqlarının həyata keçirilməsini maksimum dərəcədə təkmil-

ləşdirməyə çalışır və bununla da görülən hərəkətlərin qanuniliyinə zəmanət verir [5, s.151]. Bununla yanaşı, notariat fəaliyyətinin səmərəliliyini aşağı salan, öz növbəsində korporativ münasibətlər iştirakçılarının hüquq və qanuni mənafelərinin təmin edilməsinə mənfi təsir göstərən bir sıra həll edilməmiş problemlər qalmaqdadır.

Son vaxtlara qədər bütün notariat hərəkətlərinin fərqləndirici xüsusiyyəti notariusə şəxsən baş çəkmək, eləcə də ona kağız üzərində sənədlərin əslini təqdim etmək zərurəti idi. Amma informasiya texnologiyaları getdikcə həyatımıza sürətlə daxil olur, müxtəlif problemləri onlayn həll etməyə imkan verir. Xüsusilə QR kodlar etibarnamələrdə, səhmlərin alqı-satqısı (girov) müqavilələrində, ər-arvadın əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə razılıqda, payın əldə edilməsinə dair tələblərdə, iştirakçıların şirkətdən çıxmaları ərizələrində yer alıb. Qeyd edək ki, QR kodlardan yalnız kağız sənədlərdə istifadə olunur, notarius tərəfindən təsdiq edilmiş elektron sənədlər isə notariusun gücləndirilmiş elektron imzası vasitəsilə mühafizə olunur. QR kodları notariat sənədinin yoxlanılmasını mümkün qədər asanlaşdırır. Beləliklə, QR kodu notariat hərəkətinin saxtakarlıqdan qorunmasını maksimum dərəcədə artırır, mümkün fırıldaqçıların hərəkətlərini tamamilə mənasız edir [18, s.112].

Bu və bir çox başqa səbəblərdən, demək olar ki, bütün şirkətlər sənədləri skan edərək elektron formata çevirməklə məşğuldurlar. Lakin sənədin əslə itərsə, heç bir notarius adi skan edilmiş surət əsasında notariat hərəkətinin aparılmasına razılıq verməz. Bundan əlavə, yaxın vaxtlara qədər bir şəhərdə sənədin əslə başqa şəhərdə yerləşdiyi hallarda və ya eyni kağız sənəddən istifadə etməklə müxtəlif şəhərlərdə eyni vaxtda bir neçə notariat hərəkəti etmək zərurəti yarandıqda notariat hərəkəti etmək mümkün deyildi. Bu problemlərin bəziləri bir neçə il əvvəl ortaya çıxan elektron sənədin kağız üzərində olan sənədə ekvivalentliyinin notariat qaydasında təsdiqlənməsi imkanı ilə həll edildi. Bu aksiyanın böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, notarius tərəfindən hazırlanmış elektron sənəd kağız sənədlə eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. Notariat hərəkəti həm də mülki hüquq münasibətlərinin qurulmasına, dəyişdirilməsinə, xitamına, təsdiqinə və qanuniliyini təmin etməyə yönəlmiş hüquqi akt kimi tanınır. Hüquqi müdafiə vətəndaş hüquqlarının vaxtında və qanuni şəkildə həyata keçirilməsinə təminatların yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər məcmusu kimi aşkarlanan daha geniş anlayışdır ki, o, müdafiə vasitələri kimi onun formalarından biridir. Bununla belə, görünür ki, müdafiə həm də hüquqların təmin edilməsini və leqallaşdırılmasını, məsələn, notariat hərəkətləri vasitəsilə də nəzərdə tutulmalıdır. Subyektiv hüquqların müdafiəsi konsepsiyasının məzmunu subyektlərin öz hüquqlarını həyata keçirməsinə maneələrin aradan qaldırılmasından ibarətdir. Yəni hüquqların mütləq pozulmuş olması lazım deyil, yalnız gələcəkdə onların pozulma riski ola bilər [6, s.101].

Dövlət orqanlarının və ictimai funksiyaları yerinə yetirən təşkilatların

bütün açıq və qapalı informasiya ehtiyatlarına notariusların sərbəst çıxışının necə təmin edilməsi məsələsini həll etmək lazımdır. Əsassız maneələrin aradan qaldırılması notariat hərəkətinin nəticəsini həqiqətən etibarlı edəcək və müştəriləri notariat hərəkəti etmək üçün tələb olunan sənədləri toplamaq ehtiyacından azad edəcək. Daşınmaz əmlak bazarında, korporativ hüquq bazarında ciddi rəqabət şəraitində notariusun və digər hüquqi və əlaqəli təşkilatların - vəkillərin, rieltorların, bankların səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması üçün optimal sxemlərin axtarışını davam etdirmək lazımdır. Korporativ hüquqi münasibətlərin sabitliyini təmin etmək və onların iştirakçılarının hüquqlarını qorumaq üçün qanun bir sıra əqdlərin və hüquqi əhəmiyyətli faktların məcburi notariat qaydada təsdiqini tələb edir. Belə ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalındakı payın (payın bir hissəsinin) üçüncü şəxslərə özgəninkiləşdirilməsinə yönəlmiş hər hansı əqdlər notariat qaydasında təsdiq edilməlidir. Notariat formasına əməl edilməməsi bu əməliyyatların etibarsızlığına səbəb olur.

Hüquqi şəxsi və ya fərdi sahibkarı qeydiyyatla əlaqəli, lazımi sənədləri özünü təqdim etməmək və vergi idarəsinə getməmək üçün notariusla əlaqə saxlamağınız məsləhətdir. Bu halda notarius qeydiyyat ərizəsində ərizəçinin imzasının həqiqiliyini təsdiq edəcək, təqdim edilmiş sənədlərin qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunu yoxlayacaq və özü elektron imzasından istifadə etməklə onları elektron formada dövlət qeydiyyatına alınmasına göndərəcək. Qeydiyyat proseduru başa vurduqdan sonra notarius hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın qeydiyyatını təsdiq edən sənədləri qəbul edəcək və onları elektron sənədlər şəklində və ya kağız sənədlərin ekvivalentliyinin təsdiqlənməsi əsasında kağız sənədlər şəklində ərizəçiyə təhvil verəcəkdir [17, s.149].

Notarius mübahisəsiz hallarla məşğul olduğundan, notariat icraatı tərəflər arasında çəkişmənin olmaması ilə xarakterizə olunur. Notariat hərəkətləri həyata keçirilərkən qanunvericiliyin müddəalarına ciddi əməl olunmasına böyük əhəmiyyət verilir, bunun sayəsində notarius münaqişələrin və hüquq-pozmaların qarşısının alınmasına, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsinə, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və mənafeələrinin qorunmasına kömək edir. Müxtəlif notariat hərəkətlərinin geniş spektri arasında biz hüquqi şəxslərə və fərdi sahibkarlara münasibətdə rast gəlinən notariat hərəkətlərini qeyd edə bilərik. Bu, müqavilələrin təsdiqlənməsi, təsərrüfat cəmiyyətinin yaradılması zamanı qəbul edilmiş sənədin, təsərrüfat cəmiyyətinin idarəetmə orqanının sənədinin həqiqiliyinin təsdiqi və s.

Notariat fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, tərəflərin qanuna tam uyğun gələn sənədi almaq istəyi, öz iradəsini ifadə etməsi və bütün müqavilə tərəflərinin hüquqlarını qoruması tərəfləri getdikcə daha çox qanuni tələblərə cavab verən sənədin əldə edilməsinə sövq edir. Notariusun təsərrüfat cəmiyyətlərinin nizamnamə kapitalındakı paylarının özgəninkiləşdirilməsinə dair müqavilələrin

bağlanmasında iştirakı əqd tərəflərinin səlahiyyətlərinin yoxlanılmasını və təsdiqini, onların hər birinin iradəsinin həqiqi ifadəsini və tələblərə əməl olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır [5, s.71].

Almaniya Mülki Məcəlləsinin 311b maddəsinə əsasən bütün əmlak əməliyyatları notariat kontorunda imzalanmalı və möhürlənməlidir.

Almaniyada notarius ictimai vəzifəyə malik olsa da, çox vaxt hüquqi münasibətlərin müstəqil subyektidir. Hüquqşünaslardan və vəkillərdən fərqli olaraq, notarius əməliyyatı bütün iştirakçılara münasibətdə obyektiv, müstəqil və qərəzsiz qiymətləndirməlidir. Eyni zamanda, o, işin bütün materiallarını gizli saxlamağı öhdəsinə götürür. Notarius Almaniya qanunvericiliyinə uyğun olaraq müqavilə layihələrini tərtib edir və müqavilə ilə bağlı hüquqi məsləhətlər verir. O, bütün müvafiq tərəflərin iştirakı ilə müqaviləni ucadan oxuyur. Müqaviləni bütün tərəflər imzalayır və müqavilə notarius tərəfindən möhürlənir. Notarius əmin olmalıdır ki, əməliyyatın bütün iştirakçıları, o cümlədən alman dilini bilməyən xarici nümayəndələr sənədin mətni ilə tanış olmuşlar. Bunun üçün tərcüməçi dəvət olunur [20, s.14]. Almaniyada notarius qanunauyğun olaraq aşağıdakı hüquq sahələrinə aid əməliyyatlarda iştirak etməlidir: kommersiya hüququ (daşınmaz əmlak, alqı-satqı, müvəqqəti istifadə, ipoteka və ipoteka borclarının yaradılması) korporativ hüquq (sahibkarlıq fəaliyyəti, ortaqlıqların, mülki hüquq cəmiyyətlərinin yaradılması və ya yenidən qeydiyyatı, səhmlərin verilməsi, ticarət reyestrinə daxil edilməsi və s.) vərəsəlik və bağışlama (vəsiyyət və vərəsəlik müqaviləsi, vərəsəlik hüququna dair sənədin verilməsi haqqında ərizə, mirasın bölünməsi,) ailə hüququ (nikah, nikahdan əvvəl müqavilə, boşanma müqaviləsi, tərəfdaşlıq müqaviləsi, övladlığa götürmə) mübahisələrin qarşısının alınması, münacişələrin sülh yolu ilə həlli, boşanmanın nəticələrinə dair razılaşma (əmlakın bölünməsi, icra vərəqələri və s.) tibbi yardım üçün etibarnamə (qəyyumluq hüququnun verilməsi, fəaliyyət qabiliyyətini itirdikdə mühüm tibbi qərarlar qəbul etmək hüququnun başqa şəxsə verilməsi haqqında sərəncam) [15, s.22].

Bazar münasibətlərinin inkişafı və mülki dövriyyənin artması şəraitində müflisolma borcluların sayı artır ki, bu da məhkəmələrə daxil olan işlərin sayının artmasına səbəb olur. Hakimlərin iş yükünün artması işlərə operativ və vaxtında baxılmasını, müvafiq olaraq vətəndaşların və hüquqi şəxslərin pozulmuş hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin səmərəli müdafiəsini və bərpa-sını mümkünsüz edir. Bu baxımdan, hüquqi məsələlərin məhkəmədən kənar həllində notariusun potensialından maksimum dərəcədə istifadə olunmasını qeyd etməmək olmaz. Söhbət ilk növbədə qanunvericinin məhkəmələrdə yazılı icraat qaydasında deyil, məhz notarius müraciət əsasında həll edilməli olan mübahisəsiz iddiaların dairəsini genişləndirmək qərarından gedir. Əgər əvvəllər borcların icra vərəqələri əsasında tutulması yalnız fərdi borclulara münasibətdə həyata keçirilirdisə, indi bu, hüquqi şəxslərə və fərdi sahibkar-

lara münasibətdə də mümkündür.

İcra vərəqəsinin sahibkarlıq subyektləri üçün üstünlüyü, ilk növbədə, vaxta qənaətdir, çünki notarius icra vərəqəsinə onunla əlaqə saxladığı gün tərtib edir və bununla da kreditorun hüquqlarının operativ müdafiəsini təmin edir. Kreditorun vaxtında böyük qazancı ondan ibarət olur ki, bu da vicdansız borcluya əmlakı gizlətməyə, satmağa və bununla da məsuliyyətdən yayınmağa imkan verməyəcək. Bundan əlavə, notariusun icra sənədi üçün kreditorun xərclərinin məbləği vicdansız borcludan borcun tutulması üçün məhkəmə işinin təşkili və aparılması xərcləri ilə müqayisə edilə bilməz. Hazırda hüquqi şəxslər icra sənədinin icrası üçün ən çox notarius müraciət edirlər [15, s.22].

Notariat fəaliyyətinin xüsusi xarakterini nəzərə alaraq, notariusların korporativ hüquq sahəsində səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi istiqamətində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi davam etdirilməlidir. Notarius mülki dövriyyənin sabitliyinin təminatçısı olmaqla hüquq-mühafizə orqanlarının, o cümlədən məhkəmə sisteminin yükünü azaldan hüquqpozumaların və mübahisələrin qarşısının alınmasına kömək etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası. - Bakı, 2023.
2. "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 26 noyabr 1999-cu il. №762-IQ
3. Emin Kərimov Azərbaycan korporativ (şirkətlər) hüququ. - Bakı, -2014, - 233 s.
4. İ.Zeki Eyuboğlu, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. - İstanbul, - 2004, - 540 s.
5. Ведяхин В.М. Защита права как правовая категория / В.М.Ведяхин, Т.Б.Шубина // Правоведение, - 2022. № 1, - с. 67–80.
6. Витрянский В.В. Проблемы арбитражно-судебной защиты гражданских прав участников имущественного оборота. - Москва, - 2006, - 257 с.
7. Ковалева О.А. Нотариат как способ защиты жилищных прав граждан / О.А. Ковалева // Нотариус. - 2022. № 5, - с. 3–6.
8. Корсик К.А. Некоторые аспекты правозащитной функции нотариата / К.А. Корсик // Нотариальный вестник. - 2021. № 2, - с. 5–13.
9. Корсик К.А. Некоторые аспекты превентивной функции нотариата // Актуальные проблемы российского права, - 2021. № 5, - с. 148–154.
10. Курбатов А. Защита прав предпринимателей в отношениях с государством / А. Курбатов // Хозяйство и право, - 2005. № 9, - с. 98–104.
11. Ляпидевский Н. П. История нотариата. Том 1. [Электронный ресурс] // - Москва, 1975, - с.2, 35. <http://mirnot.narod.ru>.
12. Михайлова Е.В. Нотариальная охрана прав в сфере недвижимости / Е.В. Михайлова // Нотариальный вестник, - 2021. № 5, - с. 31–39.
13. Михайлова Е.В. О порядке разрешения споров между нотариусами и нотариальными палатами / Е.В. Михайлова // Нотариус, 2022. № 5, - с. 7.
14. Мохов А.А. Отечественный нотариат: понятие и сущность / А.А. Мохов, С.В. Колганова, П.В. Рабочий // Нотариус, - 2009. № 5, - с. 2–10.
15. Нотариальное право: учебник / под редакцией В.В. Яркова; 2-е изд., испр. и доп. - Москва: Статут, 2017, - 576 с.
16. Олейнова А.Г. История становления законодательства о нотариате в России. -

Москва, 2004, - 124 с.

17. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б.И.Пугинский. - Москва: Юрид. лит., - 2014, - 224 с.
18. Рожкова М.А. Средства и способы правовой защиты сторон коммерческого спора / М.А. Рожкова. - Москва: Волтерс Клувер, - 2011, - 392 с.
19. Фомин В.А. Нотариат как один из способов внесудебного урегулирования гражданских правоотношений. // Нотариус, - 2013. № 2, - с. 21–24.
20. Ярошенко Т.В. К вопросу о соотношении судебной и нотариальной формы защиты и охраны гражданских прав. // Нотариус, - 2019. № 2, - с. 11–18.

РОЛЬ НОТАРИУСА В КОРПОРАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

С.Г.КАЛАНДАРЛЫ

РЕЗЮМЕ

Роль нотариуса в корпоративных отношениях с каждым годом возрастает. Его участие в этих отношениях предотвращает корпоративные конфликты, создает благоприятные условия для деятельности корпораций и способствует привлечению новых участников без негативных последствий для них. Будучи гарантом стабильности гражданского оборота, нотариус выступает в качестве надежного средства защиты в корпоративных правоотношениях.

Ключевые слова: правовая система, законодательство, корпоративное право, нотариальные действия, гражданский оборот

THE ROLE OF A NOTARY IN CORPORATE LEGAL RELATIONS

S.H.QALANDARLI

SUMMARY

The role of a notary in corporate relations is increasing year by year. Their involvement in these relations helps prevent corporate conflicts, creates favorable conditions for corporate activities, and facilitates the attraction of new participants without causing negative consequences. As a guarantor of stability in civil transactions, a notary serves as a reliable means of protection in corporate legal relations.

Keywords: legal system, legislation, corporate law, notarial acts, civil circulation

UOT 342.7**KONSTITUSİON NƏZARƏT İNSAN HÜQUQ VƏ
AZADLIQLARININ MÜDAFİƏSİ VASİTƏSİ KİMİ****H.V.ƏSGƏROV****Mingəçevir Dövlət Universiteti****Huseyna28@mail.ru****<https://orcid.org/0009-0000-5245-5582>**

Konstitusiya, hüquq sisteminin nüvəsini təşkil etdiyindən, bütün qanunvericiliyin inkişafı üçün bazadır. Hüquq sisteminin elementlərini təhlil edərək, biz Konstitusiyanın mahiyyətini anlamaq bilərik. Əsas qanun hakimiyyət strukturlarının təşkili və qarşılıqlı təsirini, bütövlükdə dövlət, həmçinin hüquq sistemini müəyyən edən sistem təşkiləddici akdir. Əhəmiyyətlidir ki, Konstitusiya yalnız pozitiv hüququn ən yüksək təzahürü olmasın, həmçinin öz mətinə təbii hüququnun ən qiymətli prinsiplərini özündə əks etdirdir. Konstitusiya məhkəmələrinin nəzarət funksiyası öz spesifikasiyasına malikdir. Konstitusiya nəzarəti normayaradıcılıq sferasını yuxarıdan aşağı əhatə edir. Bu halda məqsəduyğunluq problemləri həlledici mənaya malik olmamalıdır. Bundan başqa, normativ aktda reallaşdırılmış, ən uğurlu olmayan hüquqi qərarın qəbul edilməsi onun konstitusiyaya uyğunsuzluğunu bildirmir. Məhz bu əlamət konstitusion nəzarəti digər dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarətdən fərqləndirir.

Konstitusiya məhkəməsi məhz normativ aktların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq vasitəsi ilə konstitusion normalarının üstünlüyünü və onların real, birbaşa təsirini müəyyən etməyə yönəlmişdir. Konstitusiya məhkəməsinin mövcudluğu və onun hüququn aliliyinin təminatı üzrə fəaliyyəti dövlətin demokratik xarakterinə, konstitusion quruluşu inkişaf etdirmək cəhdinə şahidlik edir, hansı ki, öz məzmununa görə beynəlxalq standartlara cavab verir, həmin standartların arasında isə insan hüquqları və azadlıqlarının tanınması ən əhəmiyyətli və ən ali dəyər hesab olunur.

Açar sözlər: konstitusiya, nəzarət, ədalət mühakiməsi, konstitusiya məhkəməsi, konstitusionalizm, model, insan hüquqları, beynəlxalq hüquq, qanunvericilik sistemi.

Hər bir ölkədə məhkəmə sistemində islahatlarının əhəmiyyətli nailiyyətlərindən biri konstitusion ədalət mühakiməsinin təkmilləşdirilməsi olmuşdur. Bu proses insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin edir, hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipini effektiv şəkildə reallaşdırır, başqa konstitusion dəyərləri həyata keçirir.

Bəzi müəlliflərin (Lawrence M. Friedman və Grant M. Hayden) fikrinə, “hüquq və hüquq sistemi birlikdə həm sosial nəzarət üsulu, həm də mübahisələrin həlli vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir” [9, s.25].

Bu məsələ ilə bağlı B.L.Zimnenko vurğulayır ki, hüquq sistemi milli qanunvericilik sistemi ilə qarışdırılmamalıdır, çünki qanunvericilik sistemi milli hüquq normalarının, o cümlədən konstitusiyaya normalarının, hüquq normalarının, habelə qanunvericilikdə əks olunan davranış qaydalarının məcmusu kimi başa düşülür. Hüquq sistemi isə hüquq nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, mürəkkəb hüquqi hadisədir, o cümlədən ölkədaxili hüquq normaları, təsisat və prinsiplər, hüquq yaradıcılığı, hüquq tətbiqi və hüquq-mühafizə institutları, hüquqi şüur və hüquq mədəniyyətini özündə birləşdirir” Beləcə, B.L.Zimnenko hesab edir ki, beynəlxalq hüquq normaları, o cümlədən müqavilə normaları milli qanunvericilik sisteminin yox, dövlətin hüquq sisteminin elementidir [2, s.105].

Ümumiyyətlə, konstitusion ədalət mühakiməsi, Azərbaycan Respublikası (AR) də daxil olmaqla əksər demokratik dövlətlər üçün prinsipial olaraq yeni hüquqi institutdur.

Onun əsas təyinatı konstitusiyanın birbaşa hərəkətinin (təsirinin) təminatından, hakimiyyət orqanlarının müəyyən hərəkətlərinin məhdudlaşdırılmasından və insan hüquqların və şəxsiyyətin azadlıqlarının müdafiəsindən ibarətdir. Konstitusion ədalət mühakiməsi formasında həyata keçirilən, konstitusiyaya nəzarəti dövlətin nəzarət fəaliyyətinin müstəqil, xüsusi bir növü kimi çıxış edir, başqa sözlə ölkənin konstitusiyasının hüquqi müdafiəsinin əhəmiyyətli elementi kimi qəbul olunur [4, s.157-171].

Konstitusion ədalət mühakiməsi. "Ədalət mühakiməsi" kateqoriyası hüquqa və hüquq elminə çoxdan məlumdur. Onun tərəfindən ifadə edilən fəaliyyət, həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və dəfələrlə tədqiqata məruz qalmışdır, lakin heç vaxt birmənalı təyin əldə etməmişdir. Bu anlayışın tədqiqi ilə məşğul olmuş müəlliflər bu anlayışın tamamilə bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmədən müvafiq fəaliyyətin ən əhəmiyyətli bu və ya digər tərəflərini araşdırmışlar. Milli qanunvericiliyimizdə də, "ədalət mühakiməsi" termininin hüquqi təyini yoxdur və bu məsələdə müxtəlif yanaşmalardan, izahlardan istifadə olunur.

"Ədalət mühakiməsi" anlayışının kifayət qədər müxtəlif izahlarına baxmayaraq, bütün müəlliflər onda razılaşırlar ki, ədalət, yalnız prosessual formaya məcburi riayət etmə vaxtı məhkəmə tərəfindən həyata keçirilən dövlət fəaliyyətinin bir növüdür və mülki və cinayət işlərinə məhkəmə iclaslarında baxılması yolu ilə həyata keçirilir.

AR də daxil olmaqla, Postsovet məkanına aid olan bütün ölkələrdə "Ədalət mühakiməsi" haqqında yanaşmalar keçmiş sovet qanunvericiliyindən daha çox bəhrələnmişdir. Müasir dövrdə MDB ölkələrinin əksəriyyətində bu

terminin xarakterizə edilməsi zamanı konstitusiyada təsbit edilən hüquq və azadlıqlarının məhkəmələrdə müdafiəsi yolu ilə realizəsi yanaşmasına üstünlük verilir.

Müasir dövlətdə konstitusiya hüquq sisteminin əsasıdır, yəni onun normativ strukturunu (qanunvericilik və hüququn başqa mənbələri), dövlət idarələri sistemini, hüquqi ideologiyanı, hüquqi şüuru müəyyən edir. Beləliklə, Konstitusiya hüquqi münasibətlərin bütün paradigmasını müəyyən edir, deməli, o siyasi-hüquqi münasibətlərin bütün məcmusuna təsir göstərir.

Hüquq sisteminin elementlərini təhlil edərək, biz Konstitusiyanın məhiyyətini anlamaq bilərik. Əsas qanun hakimiyyət strukturlarının təşkili və qarşılıqlı təsirini, bütövlükdə dövlət, həmçinin hüquq sistemini müəyyən edən sistem təşkiləddici aktdır. Əhəmiyyətli ki, Konstitusiya yalnız pozitiv hüququn ən yüksək təzahürü olmasın, həmçinin öz mətnində təbii hüququn ən qiymətli prinsiplərini özündə əks etdirməsin.

Konstitusiya, hüquq sisteminin nüvəsini təşkil etdiyindən, bütün qanunvericiliyin inkişafı üçün bazadır. Məsələn, Belarus Respublikasında konstitusiyanın ikinci adı Əsas Qanun adlanır. Hətta bu ad Konstitusiyanın preambulasında da öz əksini tapmışdır [1, s.134].

Özündə fundamental hüquqi ideyaları (hakimiyyətlərin bölünməsi, hüququn aliliyi, siyasi plüralizm, mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi, cəmiyyətin və dövlətin əsas hədəfi kimi insan hüquqlarının müdafiəsi) əks etdirən AR-in hazırkı Konstitusiyası Azərbaycan dövlətinin inkişafında həlledici amil olmuşdur.

Xalq tərəfindən Konstitusiyanın təsdiqi bütün başqa amillərdən savayı, onu bildirir ki, dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar öz üzərinə yeni, ölkənin əsas qanununa əsaslanan dövlət-hüquq sistemini yaratmaq öhdəliyini götürmüşlər. Burada qanunvericilik və onun tətbiqi təcrübəsi konstitusiya prinsiplərinə və normalara uyğun olmalıdır. Buna görə də istənilən dövlət hakimiyyəti orqanının və məhkəmələrin fəaliyyətinin əsası Konstitusiyada təsbit edilən prinsip və normalara uyğun olmalıdır.

Dövlətin məhsulu kimi konstitusiya bütün cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini, onun qəbulu zamanı hakimiyyət xarakterini əks etdirir. Konstitusiyanın real məzmununun qiymətləndirilməsi o haqda nəticə çıxarmağa icazə verir ki, bu sənəd insan cəmiyyətinin inkişafına, onun prioritetləri və dəyərlərinə müasir baxışdır. Bu mənada "yaxşı" və "pis" konstitusiyalar fərqləndirilir [11, s.182-184].

Öz təbiətinə görə birləşdirici akt olsa da, bununla birlikdə öz hüquqi natamamlığına görə konstitusiya cəmiyyətdə münasibətli vəziyyət də yarada bilər. Yəni Konstitusiyaya sabitliyin amili kimi baxmaq olar, lakin əgər, o cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmirsə, reallıqlarla uyğun gəlmirsə, bu zaman həmin konstitusiya sabitliyi pozan amillə çevrilmənin təhlükəsini yaradır.

Dövlətin konstitusiyası cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət edir, əgər orada dövlətin və şəxsiyyətin maraqlarının optimal balansı əks edilmişdirsə, əgər onlar bərabər hüquqlu və bərabər vəzifəli subyektlədirsə, şübhəsiz ki, bu sə-nəd müsbət nəticələr verəcək. Belə Konstitusiya, beynəlxalq hüququn ümum-tanınmış prinsiplərini əks etdirərək, başqa insanların azadlığını nəzərə alan şəxsiyyətin azadlığına kömək edir.

Demokratik ölkələrin konstitusiyalarında beynəlxalq hüquq dövlətda-xili hüququn tərkib hissəsi kimi tanınmışdır. Beynəlxalq hüququn dövlətda-xili hüququn tərkib hissəsi olması məsələsi əksər ölkələrin əsas qanunlarında öz təsbitini tapmışdır. Almaniya Federativ Respublikasının 1949-cu il Əsas Qanununun 25-ci maddəsinə əsasən “beynəlxalq hüququn ümumi normaları Federasiya hüququnun tərkib hissəsidir” [5, s.428]. Yunanıstanın 1975-ci il Konstitusiyasının 28.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, beynəlxalq hüququn ha-mılıqla tanınmış normaları, habelə beynəlxalq müqavilələr ratifikasiya edil-dikdən və qüvvəyə mindikdən sonra “Yunanıstanın daxili hüququnun tərkib hissəsidir” [10, s.109].

Eyni zamanda, konstitusiya siyasi plüralizmi, hakimiyyətlərin bölünməsinə təsbit etməklə diktatura və xaosa qarşı zəmanət verir.

Ancaq Konstitusiyanın mətnində yaxşı qaydaları təsbit etmək kifayət etmir. Konstitusiya nəzəriyyəsinin real hərəkətini (təsirini) təmin etmək daha mürəkkəbdir. Həm normayaradıcılıq, həm də hüquq tətbiqində onun qüsursuz icrasını təmin etmək kifayət qədər çətin məsələdir.

Konstitusiya normalarının və həqiqətin arasında ayrılma müxtəlif sə-bəblərlə bağlı ola bilər. Məsələn, aşağı hüquqi mədəniyyət, normayaradıcılı-ğın kifayət etməyən səviyyəsi, nihilizmin ruhu və s. Digər tərəfdən, Konsti-tusiya özü reallıqdan kənar normaları özündə saxlaya bilər.

Əvvəlki abzaslarda qeyd etmişdik ki, konstitution ədalət mühakiməsi konstitusiya nəzarəti formasında realizə olunur. Konstitusiya nəzarəti dedik-də, konstitusiya və ya qanunla müəyyən edilmiş, dövlətdə qəbul edilən hüquq aktlarının konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarətin səlahiyyətli orqanlar tərəfin-dən həyata keçməsi proseduru anlaşılır. Hüquq ədəbiyyatında tez-tez “nəza-rət” anlayışının izahına dair fərqli fikirlərə rast gəlinir. Nəzarət edən orqanlar, yalnız hüquq aktlarının ləğvi hüququna yox, həm də qanunsuz fəaliyyətə ak-tiv müdaxilə səlahiyyətinə malik olmaları ilə seçilir.

Konstitusiya məhkəmələrinin nəzarət funksiyası öz spesifikasiyaya malikdir. Konstitusiya nəzarəti normayaradıcılıq sferasını yuxarıdan aşağı əhatə edir. Bu halda məqsədəuyğunluq problemləri həlledici mənaya malik olmamalıdır. Bundan başqa, normativ aktda reallaşdırılmış, ən uğurlu olma-yan hüquqi qərarın qəbul edilməsi onun konstitusiyaya uyğunsuzluğunu bil-dirmir. Məhz bu əlamət konstitution nəzarəti digər dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarətdən fərqləndirir.

Sistem təşkil edən akt kimi konstitusiyanın əhəmiyyətinə əsaslanaraq, onun üstünlüyündə və müdafiəsində bütün dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar maraqlıdır. Ancaq burada xüsusi rol konstitusiya nəzarəti orqanları oynayır. Aydın ki, buna bir çox dövlətlərin təcrübəsi şahidlik edir ki, qəbul edilən hüquq aktları tez-tez konstitusiya zidd olurlar, onun mənasını təhrif edirlər, boşluqları və başqa qüsurları özündə saxlayırlar.

Bu, qanunvericilik sferasında lazımi hazırlığın yoxluğu, çatışmazlıqlarla, bu və ya digər sferada biliklərin zəifliyi, siyasi şəraitin təsiri, iqtisadi və ya siyasi problemlərlə izah olunur.

Müasir dövlətlərin qanunvericiliyində təsbit edilmişdir ki, müxtəlif dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər konstitusiyanın hüquqi müdafiəsiylə məşğul olurlar. Bu onların vəzifəsidir. Bu hədəflərdə yuxarı orqanlar tez-tez tabe orqanların aktlarının ləğvi səlahiyyətlərinə malik olurlar. Bəzi hallarda isə həmin aktların qəbulunun faydasızlığı səbəbindən də ləğv edə bilirlər.

Qanunvericiliyə riayət etməyə nəzarəti həyata keçirən bütün subyektlərin arasında konstitusion nəzarəti həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış orqanlarını ayırmaq lazımdır. Başqa orqanlardan fərqli olaraq, onlar üçün bu funksiya əsasdır.

Müasir (demokratik) konstitusiyaların ən əhəmiyyətli keyfiyyətlərindən biri, yəni konstitusiya quruluşunun mövcudluğunun əsas xüsusiyyətlərindən biri konstitusiya normalarının bilavasitə təsiri, qanunvericiliyin bütün başqa aktlarına münasibətdə onların üstünlüyü ilə bağlıdır [12, s.90-92]. Konstitusiya məhkəməsi məhz normativ aktların Konstitusiya uyğunluğunu yoxlamaq vasitəsilə konstitusion normalarının üstünlüyünü və onların real, birbaşa təsirini müəyyən etməyə yönəlmişdir.

Konstitusiya məhkəməsinin mövcudluğu və onun hüququn aliliyinin təminatı üzrə fəaliyyəti dövlətin demokratik xarakterinə, konstitusion quruluşu inkişaf etdirmək cəhdinə şahidlik edir, hansı ki, öz məzmununa görə beynəlxalq standartlara cavab verir, həmin standartların arasında isə insan hüquqları və azadlıqlarının tanınması ən əhəmiyyətli və ən ali dəyər hesab olunur.

Bununla belə, qeyd edək ki, konstitusion nəzarətə ehtiyac o vaxta qədər mövcud olacaq ki, nə vaxt ki, qanunları insan yaradacaq və icra edəcək. Bil-diyimiz kimi, insan isə müsbət xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də çatışmazlıqları da olan subyektdir. Konstitusiya nəzarəti orqanları üçün işlər həmişə var, ən azı ona görə ki, Konstitusiya bütün milli hüquq sisteminin əsasında durur. Bu halda konstitusion normalar yeni, daha müasir məzmunla zənginləşərək daim inkişaf edəcək. Hətta sabit demokratik ənənələri olan dövlətlərdə konstitusion nəzarət üzrə fəaliyyət olduqca intensivdir.

Konstitusiya məhkəmələrinin yaradılması və fəaliyyətinin obyektiv qanunauyğunluğu ondan ibarətdir ki, vətəndaşların hüquq və azadlığı, dövlətlə və cəmiyyətlə onların münasibətləri daim təkmilləşəcək, onların həcmi və

məzmunu dəyişəcək.

Öz orbitinə daha çox dövlətləri və əhalini cəlb edən qloballaşma prosesləri yalnız pozitiv nəticələr yaratmır, həm də kifayət qədər ciddi problemlər yaradır, hansıların ki, həlli ilə menecerlər, ekoloqlar, maliyyəçilər, sosial psixologiya sahəsində mütəxəssislər, həmçinin hüquqşünaslar məşğul olmalıdır. Yenidən öz müqəddəratını təyin etməyə millətlərin hüququ, ana dilindən istifadə etmə hüququ haqqında məsələlər aktuallaşır. Konstitusiya məhkəmələri artıq yaxın vaxtlarda elmi yaradıcılığın azadlığının reallaşdırılması problemləriylə rastlaşacaq, görünür ki, burada məhdudiyyətlər ola bilər.

Belə ki, onun təbiətinin formasını dəyişdirən (məsələn, klonlaşdırma sahəsində, insan orqanlarının transplantasiyası, heyvanların yedirdilməsi üçün stimulyatorlardan istifadə, sonradan qidalanmada istifadə edilən bitkilərin yetiştirilməsi və s.) insanın statusuna təsir edən elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri yeni problemlər doğurur, həmçinin insan hüquqları ilə məşğul olan konstitusionalistlər qarşısında da yeni suallar yaradır. Yalnız konstitusiya məhkəməsi bunu elmi əsasda edə, hüquq nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirə bilər.

Əslində bütün dövlətlərdə beynəlxalq hüquq normaları birbaşa deyil, bu hüquq sisteminin bir hissəsi olaraq, həmin dövlətin prinsipləri əsasında və prosesual qaydalarına uyğun tətbiq edilir. Doğrudur, dövlətdaxili qanunvericilikdə beynəlxalq hüquqi normaların birbaşa tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur [13, s.145-151].

Etiraf etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrin milli qanunvericiliyi və hüquq tətbiqi təcrübəsi insan hüquq və azadlıqları sahəsində mövcud beynəlxalq standartlara tam uyğunluğa nail olmamışdır. Belə yaxınlaşma prosesi konstitusiya məhkəmələrinin daimi nəzarətinə ehtiyac duyur. Ümumiyyətlə, bir vacib məqamı qeyd edək ki, konstitusiya məhkəmələri nəzəri, elmi müddəaları real həyatın tələbatları ilə uyğunlaşdırır.

Qərar qəbul edərkən, konstitusiya məhkəmələri yalnız ictimai münasibətlərin müasir səviyyəsinə yönəlmir, həm də hüquqi münasibətlərin inkişaf perspektivlərini də görməyə çalışırlar. Bu halda, konkret məsələni həll edərkən, beləliklə, onlar konkret iş üzrə öz yanaşmasını ifadə etməlidirlər. Konstitusiya məhkəmələri mövcud problemi həll edərkən əvvəlki ilə dolayısıyla bağlı başqa məsələni də elə həll etməlidirlər ki, gələcəkdə ziddiyyətlər yaranmasın, başqa sözlə desək, hüquqi münasibətdə ardıcılıq gözlənilsin. Görünür ki, Konstitusiyanın özünün normalarının uyğun olan iyerarxiya tabeliyinə oriyentasiyası hələlik konstitusiya məhkəmələri təcrübəsi üçün yeni, amma kifayət qədər perspektivlidir. Konstitusiya quruluşunun əsaslarına, vətəndaşların hüquqları, azadlıqları və vəzifələrinə həsr edilmiş normalar, dövlət institutlarının arasında rəşadət balansın saxlanması, konstitusiya məhkəməsi tərəfindən öz prioritetli müdafiəsini almalıdır.

Konstitusiya məhkəmə nəzarəti. Konstitusiya nəzarəti və onun insan

hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sferasında rolu ilə bağlı məsələləri tədqiq edərkən, konstitusion ədalət mühakiməsinin formalaşması tarixinə də qısa da olsa nəzər yetirilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Konstitusiya nəzarəti ideyası ilk dəfə Böyük Britaniyada yaradılmış Gizli Şuranın işində reallaşdırılmışdı. Şuranın əsas vəzifəsi koloniyaların aktlarının qanuniliyinə nəzarətin həyata keçirilməsi idi, başqa sözlə, müstəmləkələrin Britaniya parlamentinin qanunlarına və ya ümumi hüquqa uyğun olub-olmamasına nəzarətin həyata keçirilməsi idi [8, s.28].

İlk dəfə müasir anlamda konstitusiya məhkəmə nəzarəti ideyası ABŞ-da reallaşdırılmışdı, hərçənd onun konstitusion əsası yox idi. Mahiyyət etibarilə, ABŞ Ali Məhkəməsi müvafiq məsələ üzrə məhkəmə presedentini yaratdı, hansı ki, bu məhkəmə instansiyasının işində yaranmış bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, nəticədə cəmiyyət tərəfindən müsbət qəbul edilmiş və inkişaf etmişdir.

Bu cəhətdən ABŞ Ali Məhkəməsinin təcrübəsində konstitusion məhkəmə nəzarətinin əsasını qoymuş ən əhəmiyyətli işi U.Merberi D.Medisona qarşı (1803-cü il) və Makkulox Merilendə qarşı (1819-cu il) işləri idi [3, s.100-102]. Bu işlər üzrə əsas nəticə ondan ibarət idi ki, Ali Məhkəmə Konqres tərəfindən qəbul edilmiş qanunu qeyri-konstitusiya elan edə bilərdi. Yaradılmış presedent konstitusion ədalət mühakiməsinin Amerika modelinin formalaşmasını göstərdi. Amerikan modelində ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr konstitusiya nəzarətini həyata keçirə bilər. Latın Amerikası dövlətləri, Skandinaviya dövlətləri, Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya bu modeli qəbul etmişdir.

Konstitusion nəzarətin Avropa modeli görkəmli avstriyalı professor, hüquq alimi Hans Kelzen tərəfindən işlənib-hazırlanmışdı [6, s.29-31]. Avropa model üçün xarakter xüsusiyyət odur ki, konstitusion ədalət mühakiməsi ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən yox, ixtisaslaşdırılmış orqanlar (adətən konstitusiya məhkəmələri) tərəfindən həyata keçirilir. Avropa ölkələrində konstitusiya məhkəmələri fərqli adlarla da adlandırılmışdır. Məsələn, Polşada Konstitusiya Tribunalı, Fransada Konstitusiya Şurası və s. Birinci belə məhkəmələr 1920-ci ildə Avstriyada və Çexoslovakiyada yaradılmışdı, sonra 1931-ci ildə İspaniyada yaradılmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra, bəşəriyyət insan hüquqlarının pozulması sahəsində öz təcrübəsindən acı nəticələr çıxaran dan sonra, konstitusiya məhkəmələrinin yaradılması prosesi sürətlənmişdi.

Onlar İtaliyada (1948-ci il), Almaniya (1949-cu il), daha sonra Belçikada, İspaniyada, Portuqaliyada, Türkiyədə, Fransada yaradılmışdı. SSRİ də daxil olmaqla, keçmiş sosializm ölkələrinin əksəriyyətində konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə ixtisaslaşdırılmış orqanın yaradılması ideyası rədd edilirdi. Yalnız Yuqoslaviya istisna idi, bu ölkədə Konstitusiya Məhkəməsi yaradılmışdı [14, 178].

Hər bir demokratik dövlət hakimiyyətin bu institutuna malik olmağı zəruri hesab edir. Konstitusiya məhkəmələri (konstitusiya nəzarəti orqanları),

demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətində konstitusion nəzarət orqanları mövcuddur, onlardan 30-dan çoxu Avropa qitəsindədir.

Konstitusion nəzarətin Avropa modeli, hansında ki, yoxlanan normativ hüquqi aktın konstitusiyaya uyğunluğu haqqında məsələ konkret məhkəmə işindən kənar həll edilir, konstitusion məsələlərinin həlli vaxtı bağlılığın yoxluğuna görə hüquqi obyektivliyi təmin etməyə imkan verir.

Bir vacib məqamı da qeyd edək ki, konstitusiya məhkəməsinin reqlamenti, göstərişləri tərəflər və prosesin bütün başqa iştirakçıları üçün məcburi olan normativ hüquqi aktıdır.

İxtisaslaşdırılmış konstitusion nəzarət orqanları konstitusion ədalət mühakiməsini həyata keçirən şəxslərin konkret sayına malik olur. Adətən bu rəqəm 6-dan 19-a qədər hakimdən ibarətdir. Məsələn, Moldovanın Konstitusiya Məhkəməsi 6 hakimdən, Özbəkistan və Tacikistanda 7, Azərbaycanda 9, Belarusda 12, Ukraynada 18, Rusiyada isə 19 hakimdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir.

MDB dövlətlərində konstitusiya məhkəmələrinin hakimləri Prezidentin təqdimatı ilə Parlament tərəfindən seçilir və ya təyin olunurlar. Məsələn, Belarus Respublikasında altı hakim Respublika Şurası (Belarus Parlamentinin yuxarı palatası) tərəfindən təyin olunur, digər altı hakimi isə Prezident təyin edir. Moldovada iki hakimi Prezident, iki hakimi Parlament, iki hakimi isə Ali Magistratura Şurası təyin edir.

AR Konstitusiyasının 130-cu maddəsində qeyd edilir ki, AR Konstitusiya Məhkəməsi 9 hakimdən ibarətdir. AR Konstitusiya Məhkəməsinin hakimlərini AR Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir [15].

Konstitusion nəzarəti müxtəlif əlamətlər üzrə təsnif etmək olar. Həyata keçmə vaxtına görə sonrakı və ilkin nəzarət fərqləndirilir, yəni yoxlamanın həyata keçirildiyi vaxt əsas götürülür — aktın qüvvəyə minməsinə qədər və qüvvəyə minməsindən sonrakı müddət əsas götürülür. Birinci halda artıq tətbiq təcrübəsi mövcuddur və bu aktın məzmununda pozitiv və neqativ məqamları aşkar etməyə kömək edir, ikinci halda isə belə təcrübə yoxdur və o abstrakt xarakter daşıyır.

Hüquqi nəticələrinə görə (hansılar ki, yoxlamadan sonra başlayır) nəzarət — məsləhətçi (nəzarət orqanının qərarı məcburi deyil, bir növ məsləhət xarakteri daşıyır) və qərarverici (qərar məcburi xarakterli olmaqla, müvafiq şəxs və ya orqan üçün hüquqi məsuliyyət yaradır).

Nəzarətin aparılmasının məcburiliyinə görə, məcburi və fakultativ; nəzarətin keçirilməsi üsuluna görə abstrakt (konkret mübahisə ilə əlaqədən kənar) və konkret (konkret mübahisə ilə əlaqədar yoxlama haqqında məsələyə nəzarət) növlərə ayrılır.

Konstitusion nəzarəti yoxlamanın predmetinə görə (qanunlar, qanuni

aktlar, beynəlxalq müqavilələr, məhkəmə orqanlarının aktları və s.) də təsnif etmək olar. Konstitusion nəzarətin Amerikan və Avropa modelləri ilə yanaşı, Qarışıq modeli də fərqləndirilir.

Qarışıq model adıçəkilən modellərin bir sıra elementlərini özündə ehtiva edir. Nümunə kimi Yunanıstanı qeyd etmək olar. Burada konstitusionallıq məsələlərini Ali Məhkəmə ilə yanaşı, digər məhkəmə orqanları (Kassasiya Məhkəməsi, Dövlət Şurası, Hesablama Palatası) da həll edir [7, s.56-59]. Bundan başqa, Belarus Respublikasının Konstitusiyasının 112 və 116-cı maddələrinin şərhindən də belə qənaətə gəlmək olar ki, bu ölkədə də konstitusion nəzarətin qarışıq modelinə xas elementlərə rast gəlinir [16].

Konstitusion reallığın və konstitusiya normalarının üst-üstə düşməsi dövlət və vətəndaş həmrəyliyi üçün ən əhəmiyyətli şərtədir, vacib təzahürüdür. Nə vaxt ki, cəmiyyətdə konstitusion əsaslarının və standartların düzəlişinə yönəlmiş yeni ideyalar yetişir, əhəlinin müəyyən hissəsində konstitusiya normalarına riayət və hörmət edilməsinin zəifləməsi haqqında nəticə çıxarmaq olar. Nə vaxt ki, dəyişikliklərin tərəfdarları çox olur, ümumi konsensus əldə etmək olmur, məhz həmin anda köhnə konstitusiyanın yenisi ilə əvəzetməsi baş verir.

İctimai münasibətlərin konstitusionallığı, yəni zirvəsində konstitusiya dayanan münasibətlərin hüquq normalarıyla nizama salınması, real vəziyyətin və lazımı (Konstitusiyada yazılan kimi) vəziyyətlə uyğunlaşmasını bildirir. Konstitusionallıq sahəvi qanunvericiliyin və hüquq tətbiqi təcrübəsinin konstitusionalizasiyasını nəzərdə tutur, yəni konstitusion prinsip və normaların sahəvi nizama salınmasının praktiki müstəvisinə "köçürülməsi"ni nəzərdə tutur. Konstitusiya mətninin təfsir edilməsi bu prosesə kömək edir.

"Konstitusionallıq", "Qanunçuluq" anlayışlarıyla yanaşı, konstitusion ədalət mühakiməsinin inkişafıyla əlaqədar müasir hüquq ədəbiyyatlarında "konstitusion qanunçuluq" anlayışından da istifadə edilir. Güman edirik ki, bu tamamilə münasibdir. Hərçənd "konstitusionallıq" və "konstitusion qanunçuluq", bizim fikrimizcə, öz növbəsində uyğun gələn anlayışlardır.

"Qanunçuluq" anlayışını, "konstitusionallıq" anlayışından fərqli olaraq, sözün geniş və dar mənasında izah etmək olar. Konstitusionallıq və onun nüvəsini təşkil edən və bu sistemin inkişafını qabaqcadan müəyyən edən Konstitusiyanın bütün hüquq sisteminin təbii edilməsi bu anlayışın mahiyyətini təşkil edir. Qanunçuluq geniş mənada bilavasitə Konstitusiya ilə, həm də digər normativ hüquqi aktlarla nizama salınan münasibətlərin bütün məcmusunu əhatə edir. Bu əlaqədə qanunçuluq konstitusionallığı güman edilir.

Qanunçuluq, normativ aktların hazırlanması, qəbulu və qüvvəyə minməsi proseduru da daxil olmaqla, onların qanuna uyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan verən hüququn mənbələri iyerarxiyasının elementidir. Bununla əlaqədar olaraq, qanunçuluq – Əsas qanunun prinsip və normalarını əhatə edən konstitusionallığın tərkib "hissəsidir".

Hüquq ədəbiyyatlarında konstitusionallığın anlayışına dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Birincisi, konstitusionallığın təbii hüquqi nəzəriyyəsi tətbiq edilə bilər, hansı ki, əsasında şəxsiyyətin təbii hüquq və azadlıqları ideyası dayanır, normativ hüquqi aktlar isə onların insan və vətəndaşın ümumtani olmuş hüquq və azadlıqlarına uyğunluğu mövqeyindən qiymətləndirilə bilər.

İkincisi, pozitiv nəzəriyyə istifadə oluna bilər. Bu nəzəriyyəyə görə, hüquq aktları forma və ya məzmununa görə onların Konstitusiyanın uyğunluğu üzrə qiymətləndirilir. Bu halda konstitusiya müddələrinin yalnız hərfi mənası nəzərə alınır, yəni Konstitusiyada təsbit olunan normaların məzmunu.

Üçüncüsü, konstitusionallıq tarixi kateqoriya kimi baxıla bilər. Bu halda konstitusionallığın tarixi-hüquqi nəzəriyyəsi tətbiq edilir. Bu proses zamanı qüvvədə olan hüquq normaları, onların qəbulunun siyasi motivləri və müvafiq konstitusiya hüquqi institutlar, prinsiplər və normaların formalaşmasının tarixi şəraiti arasında qarşılıqlı əlaqələr qurulur.

Şübhəsiz ki, belə bir sual yarana bilər ki, hüquq düşüncəsinin müxtəlif tiplərinin konstitusionallığı prinsipi barəsində uyğunlaşdırma nə qədər mümkündür. Hüquq düşüncəsinin müxtəlif tiplərinin arasında münasibətə hüquqi pozitivizm və təbii hüquq nəzəriyyəsi proseslərinin tədricən yaxınlaşması ilə aradan qalxır. Bu proses fərdin, cəmiyyətin və dövlətin münasibətlərini harmonizasiya etməyə imkan verərək konstitusionallığın prizmasından aradan qalxmış olur.

Nəticə. Konstitusiya nəzarəti orqanlarının hüquqi statusu konstitusiya-larla, həmçinin konstitusiya məhkəməsi haqqında qanunlarla və qanunverici tərəfindən qəbul edilən konstitusiya məhkəmələrinin rəqlamentləri ilə təyin edilir. Hal-hazırda bizim Respublikamızda konstitusiya məhkəməsində işə baxılması ilə bağlı prosedur və qaydaları nizama salan ayrıca qanunvericilik bazası mövcuddur.

Bizim fikrimizcə, məhkəmədə işə baxılmanın proseduru məsələlərində qanunverici tənzimləmə və konstitusiya məhkəməsinin müstəqilliyinin nisbəti məsələlərinin qiymətləndirilməsi tamamilə ədalətlidir. Belə ki, əgər başqa məhkəmələrdə prosesin sərt qanunverici tənzimləməsi yuxarı məhkəmə instansiyaları tərəfindən nəzarət ehtiyacı ilə izah edilə bilər, onda nəzarətin predmetini nəzərə alaraq konstitusiya ədalət mühakiməsinin spesifikasiyası, qəbul edilən qərarların qətiliyi, proses iştirakçılarının dairəsinin xüsusiyyətləri, öz daxili fəaliyyəti qaydalarının təyininə Konstitusiya Məhkəməsinə əhəmiyyətli müstəqilliyin verilməsini obyektiv olaraq müəyyən edir.

Konstitusiya məhkəməsi qanunvericilik prosesinin hüquq normalarının aydınlığı və məntiqiliyi, qanunların qəbulunun gözlənilən olması kimi ən əhəmiyyətli prinsiplərinin inkişafına kömək etməlidir. Bu əlaqədə mövcud ziddiyyətləri və qeyri-müəyyənlikləri vaxtında aradan qaldırmaq (uzaqlaşdırmaq) əhəmiyyətlidir.

ӘДӘБИҢҢАТ

1. Дмитриев Ю. А, Михалева Н.А. Новые конституции стран СНГ и Балтии: сборник документов. - Москва: Манускрипт, - 1998, - 663 с.
2. Зимненко, Б.Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. - Москва, - 2006, - с. 105.
3. Adams Maurice, Anne Meuwese. Constitutionalism and the Rule of Law: Bridging Idealism and Realism. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2017, - 547 p.
4. Butler E.William. Perestroika and the Rule of Law: Anglo-American and Soviet Perspectives. - London: I.B.Tauris, - 1991, - 200 p.
5. Catherine, K. Private International Law Aspects of Corporate Social Responsibility / Catherine Kessedjian, Humberto Cantú Rivera. - Cham: Springer Nature, - 2020, - 701 p.
6. Galera Susana. Judicial Review: A Comparative Analysis Inside the European Legal System. - Strasbourg: Council of Europe, - 2010, - 330 p.
7. Greece Electoral, Political Parties Laws and Regulations Handbook - Strategic Information, Regulations, Procedures. - Washington: International Business Publications, - 2015, - 300 p.
8. KoopmansTim. Courts and Political Institutions: A Comparative View. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2003, - 299 p.
9. Lawrence M. Friedman and Grant M. Hayden. American Law: An Introduction. - New York, NY: Oxford University Press, - 2017, - 360 p.
10. Palombino, F.Maria. Duelling for Supremacy: International Law vs. National Fundamental Principles. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2019, - 446 p.
11. Pryor Judith. Constitutions: Writing Nations, Reading Difference. - Abingdon: Routledge, - 2007, - 256 p.
12. Simons W. Bradford. Private and Civil Law in the Russian Federation: Essays in Honor of F.J.M. Feldbrugge. - Leiden: BRILL, - 2009, - 368 p.
13. Stephan, P.B. The Restatement and Beyond: The Past, Present, and Future of U.S. Foreign Relations Law. - Oxford: Oxford University Press, - 2020, - 600 p.
14. Šturanović Radovan. The Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Jugoslovenski Pregled, - 1989, - 248 p.
15. <https://e-qanun.az/framework/5404>
16. http://president.gov.by/ru/constitution_ru/

КОНСТИТУЦИОННЫЙ КОНТРОЛЬ КАК СРЕДСТВО ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Г.В.АСКЕРОВ

РЕЗЮМЕ

Конституция, являясь ядром правовой системы, является основой для развития всего законодательства. Анализируя элементы правовой системы, мы можем понять суть Конституции. Основной закон — системообразующий акт, определяющий организацию и взаимодействие властных структур, государства в целом, а также правовой системы. Важно, что Конституция является не только высшим проявлением позитивного права, но и отражает в своем тексте наиболее ценные принципы естественного права. Контрольная функция конституционных судов имеет свою специфику. Конституционный контроль охватывает сферу нормотворчества сверху донизу. В данном случае вопросы целесообразности не должны иметь решающего значения. Более того,

принятие не совсем удачного правового решения, реализованного в нормативном акте, не означает, что оно является неконституционным. Именно эта характеристика отличает конституционный контроль от контроля, осуществляемого другими государственными органами.

Конституционный Суд призван определять верховенство конституционных норм и их реальное, непосредственное действие именно путем проверки соответствия нормативных актов Конституции. Существование Конституционного Суда и его деятельность по обеспечению верховенства права свидетельствуют о демократическом характере государства и его стремлении к развитию конституционного устройства, по своему содержанию соответствующего международным стандартам, среди которых признание прав и свобод человека считается важнейшей и высшей ценностью.

Ключевые слова: конституция, контроль, правосудие, конституционный суд, конституционализм, модель, права человека, международное право, законодательная система

CONSTITUTIONAL CONTROL AS A MEANS OF PROTECTING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

H.V.ASGAROV

SUMMARY

The Constitution, being the core of the legal system, is the basis for the development of all legislation. By analyzing the elements of the legal system, we can understand the essence of the Constitution. The Basic Law is a system-forming act that determines the organization and interaction of government structures, the state as a whole, and the legal system. It is important that the Constitution is not only the highest manifestation of positive law, but also reflects in its text the most valuable principles of natural law. The control function of constitutional courts has its own specifics. Constitutional control covers the sphere of rule-making from top to bottom. In this case, issues of expediency should not be of decisive importance. Moreover, the adoption of a not entirely successful legal decision implemented in a normative act does not mean that it is unconstitutional. It is this characteristic that distinguishes constitutional control from control carried out by other state bodies. The

Constitutional Court is called upon to determine the supremacy of constitutional norms and their real, direct effect precisely by checking the compliance of normative acts with the Constitution. The existence of the Constitutional Court and its activities to ensure the rule of law testify to the democratic nature of the state and its desire to develop a constitutional system that, in its content, corresponds to international standards, among which the recognition of human rights and freedoms is considered the most important and highest value.

Keywords: constitution, control, justice, constitutional court, constitutionalism, model, human rights, international law, legislative system

UOT 341.2; 341.

**İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ VƏ
İNSAN HÜQUQLARINA HÖRMƏT PRİNSİPİ:
QARŞILIQLI HÜQUQİ ANALİZ**

A.A.CAHANGİROVA

Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
aygul.jahan@gmail.com

Məqalədə qeyd olunur ki, dövlətin insan hüquqlarının müdafiəsinə yönələn fəaliyyəti konstitusiya və qanunvericiliklə tənzimlənən təsisatlar, prosedurlar və metodlardır. Fəaliyyəti tam və ya qismən insan hüquqlarının təmin olunmasına yönələn təsisatların əsas vəzifəsi insanları qanunsuz hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) müdafiə etməkdir. Hər bir dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edən təsisatlar ölkənin insan hüquqları müdafiə mexanizmlərinin tərkib hissəsidir. Bir qayda olaraq İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Mexanizmlər iki qrupa bölünür. Bunlar Məhkəmə Mexanizmləri və məhkəmədənəkar və ya İnzibati Mexanizmlərdir. Məhkəmə mexanizmi də özlüyündə Konstitusiya Məhkəməsi mexanizmi və ümumi məhkəmə mexanizmi qismində olur. Hər bir ölkədə insan hüquqlarını müdafiə edən milli mexanizmlər bir-birindən fərqlənə bilər və bunların çeşidi fərqli ola bilər. Bu fərqliliyə ölkənin qanunvericilik sistemi və onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq normalar da təsir edə bilər.

Açar sözlər: insan hüquqları, insan hüquqlarına hörmət, İnsan hüquqlarının müdafiəsi, qanunun aliliyi və demokratiya, İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli mexanizmlər və s.

Müasir dövrümüzdə insan hüquqlarının təminatı səviyyəsi ölkələrdəki siyasi rejimlərin xarakterini müəyyən edən başlıca amillərdən biri kimi qəbul olunmuşdur. Hələ XIX əsrdə Kant deyirdi ki, insan müəyyən məqsədlərin əldə edilməsi üçün vasitə olmalı deyildir. Onun fikrincə, cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərin və islahatların məqsədi insan olmalıdır. Yəni insan hüquqlarının təmin olunması və insanların xoşbəxtliyi dövlətin və cəmiyyətin məqsədi olmalıdır. İnsan hüquqları BMT Nizamnaməsindən qırmızı xətlə keçir. Nizamnamənin preambulası və onun I maddəsinin 3-cü bəndi insan hüquqlarına açıq işarə edir. Bundan başqa, Nizamnamə Baş Assambleya, İqtisadi və Sosial Şura (İŞŞ) qarşısında insan hüquqlarına hörmət olunmasına yardım edilməsi məsuliyyətini qoyur və qəyyumluq sisteminə də eyni mandatı verir. BMT-yə üzv olan dövlətlər Nizamnamə vasitəsilə bütün insan hüquq-

ları və azadlıqlarının tam reallaşdırılması uğrunda müarizədə hüquqi cəhətdən əlaqədirlər. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sistemini yaratmaq üçün müəyyən fəaliyyət ardıcılığı lazım idi, xüsusilə də: a) proqramın dərk olunması; b) insan hüquqlarının tərifinin hazırlanması; c) məcburi normaların yaradılması və d) insan hüquqlarının reallaşdırılmasının siyasi və hüquqi sisteminin formalaşdırılması zəruri idi. BMT Nizamnaməsinin I maddəsinin 3-cü bəndinə uyğun olaraq BMT «irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hamının insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmətin inkişaf etdirilməsi və təşviq edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirməlidir». Bu cür yanaşma insan hüquqlarına riayət edilməsi problemini «məhiyyət etibarilə istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər» sırasından çıxarmağa əhəmiyyətli dərəcədə imkan verdi.

BMT orqanlarının bu məsələləri müzakirə etmək səlahiyyəti vardır. Bundan əlavə, zəruri mexanizmlərin yaradılmasından sonra insan hüquqlarının pozulmasını real müşahidə etmək mümkün oldu. Məhz elə bu ideya BMT-nin Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. Orada göstərilir ki, insan hüquqlarının təmin olunması BMT-nin əsas vəzifəsidir. Bu fikir 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur və konstitusiyanın 12-ci maddəsində göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması dövlətin ali məqsədidir.

İnsan hüquqlarına əməl edilməsi və hörmət prinsipi, ilk öncə, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və azadlıqlarına hörmətin inkişafı və onların təşviqi məqsədilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi kimi göstərilmişdir. Bundan əlavə, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi ilə bilavasitə əlaqədar olan digər mühüm rəhbər başlanğıclar – dövlətlərin suveren bərabərliyi, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, mübahisələrin dinc yolla həlli, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi Nizamnamənin 2-ci maddəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Nizamnamənin 55-ci maddəsi isə insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir: həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə, iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa, irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sadalanmaqla yanaşı hər bir şəxsin cəmiyyət qarşı-

sında öhdəliyə malik olması, həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinin heç bir halda BMT-nin məqsəd və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi, xüsusilə vurğulanır. Bundan əlavə, Bəyannamənin preambulasında insan şəxsiyyətinin ləyaqəti və dəyəri, qadın və kişi hüquqlarının bərabərləşdirilməsi də xüsusi olaraq vurğulanır.

Son dövrlər qanunun aliliyi və demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insan hüquqlarının inkişaf tendensiyası daha da güclənməkdədir. Belə ki, BMT-nin 2000-ci ildə qəbul etdiyi Minilliyin Bəyannaməsi də demokratiyanın dəstəklənməsi və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, o cümlədən beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi üzrə bütün səylərin birləşdirilməsini bəyan edir.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi bir çox regional beynəlxalq aktların da tənzimləmə obyektinin tərkib hissəsini təşkil edir. Helsinki Yekun Aktında müvafiq rəhbər başlanğıc “fikir, vicdan, din və əqidə azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi” kimi göstərilir. Helsinki Yekun Aktında dövlətlərin bütün nəsil hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini inkişaf etdirməsi, bu fəaliyyəti təşviq etməsi, onların milli azlıqlara münasibətdə təmin edilməsi, həmin hüquq və azadlıqların dostluq münasibətlərinin inkişafının bərqərar olması üçün zəruri sülh, ədalətlik və rifah kontekstində tanınması, bütün bunların tərəqqisi üçün qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsi daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir.

21 noyabr 1990-cı il tarixli Yeni Avropa üçün Paris xartiyasında isə dövlətlərin ən vacib öhdəliyi kimi əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, onlara əməl edilməsi və onların həyata keçirilməsi vasitəsi qismində isə azadlığın əsası, ədalətlik və sülh göstərilir.

İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il tarixli MDB konvensiyasının 1-ci maddəsi tərəflərin üzərinə onların yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyi qoyur. Bu isə birbaşa olaraq insan hüquqlarına hörmət, onlara əməl edilməsi, onların dəstəklənməsi məqsədilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ideyasından irəli gəlir. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsi də analoji müddəanı müəyyən edir. 1969-cu il tarixli İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın I fəslə bütövlükdə dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyini təsbit edir.

İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi və onun ayrı-ayrı təzahür formaları həm də dünyanın müxtəlif dövlətlərinin milli qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının II mühüm bölməsi bütövlükdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Burada mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit edilmişdir. Eyni zamanda, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin müxtəlif aspektləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının digər maddə-

lərində - 10, 12, 148, 151- ci və s. maddələrdə də bu və ya digər dərəcədə müəyyən edilmişdir. Belə ki, 10-cu maddədə dövlətlərarası münasibətlərin əsasında beynəlxalq hüququn prinsiplərinin dayanması, 148-ci maddədə dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi olması, 151-ci maddədə isə milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq arasında ziddiyyət məsələlərinin həlli təsbit edilmişdir. Bütövlükdə, insan hüquqlarına hörmət prinsipindən dövlətlərin aşağıdakı öhdəlikləri doğur: bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas ləyaqətin, həmçinin onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün əsası kimi tanınması; insan hüquq və əsas azadlıqlarına əməl edilməsi və ona hərtərəfli hörmət edilməsinə yardım göstərilməsi; heç bir fərq qoyulmadan onun yurisdiksiyası çərçivəsində olan şəxslərin beynəlxalq hüquqla tanınmış bütün hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və onlara hörmət olunması; insan hüquqlarının qanuna uyğun şəkildə qorunması; beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquqlarının təmin edilməsi üçün zəruri olan qanunvericilik və digər tədbirlərin görülməsi; hüququ pozulmuş istənilən şəxsin hüquqi müdafiəsinin səmərəli vasitələrlə təmin edilməsi məqsədilə müvafiq şərait və imkanların yaradılması.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin məzmunu aşağıdakı qaydada ifadə edilir: bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar; dövlətlər cins, irq, dil, dini və s. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini öz üzərlərinə götürürlər; dövlətlər inan hüquq və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-birilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər.

İnsan hüquqları dedikdə, elə hüquqlar başa düşülür ki, bu hüquqlar dövlətlə qarşılıqlı münasibətdə hər bir insanın fərdi azadlığa nail olmaqdan, cəmiyyətin təşkil olunmasında iştirak etməkdən ibarət olan əxlaqi və hüquqi aktlardır. İnsan hüquqlarından danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları, əsasən dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması hesabına təmin olunur. Lakin dövlətlər heç də öz hakimiyyətlərini fərdin hüquqlarının xeyrinə məhdudlaşdırmaq istəmir. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı iki böyük kateqoriyaya əsaslanır. Həmin kateqoriyalar bir-biri ilə üzvi sürətdə bağlıdır və biri digərini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatının dövlətdaxili kateqoriyası; 2. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatının beynəlxalq-hüquqi kateqoriyası. Hüquq və azadlıqların təminatının dövlətdaxili kateqoriyası da, öz növbəsində, aşağıdakı iki növə ayrılır: 1) İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə təminatı; 2) İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-məhkəmə təminatı.

Dövlətdaxili təminatlara, hər şeydən əvvəl, bəzi həm maddi, həm də

xüsusilə prosessual xarakterli konstitusiya hüquqları xidmət edir. Petisiya, şikayət vermək, habelə məhkəmə prosesində və ya inzibati prosesdə vəsatətlər vermək və i.a. həmin hüquqlara aid edilə bilər.

Demokratik dövlətlərdə insan vətəndaş hüquq və azadlıqlarının başlıca təminatçısı məhkəmədir. Çünki məhkəmə heç bir başqa dövlət orqanından asılı olmayan və yalnız qanuna tabe olan müstəqil hakimiyyətdir. AR Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, “hər kəs öz hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunması üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir”. “Prosesin hər bir hal və mərhələsində müdafiə toxunulmaz bir hüquqdur”, “Qanun, məhkəmə səhvlərinin hansı üsul və şərtlərlə düzəldiləcəyini müəyyən edir”.

Ümumi beynəlxalq hüquq elmində müstəqil bir institut olsa da, insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatının beynəlxalq-hüquqi kateqoriyası barəsində qeyd etmək lazımdır. İnsan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq müdafiəsi müasir dövrdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatları çərçivəsində həyata keçirilir. Bu baxımdan “İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi” (1948-ci ildə qəbul edilmişdir) mühüm siyasi və hüquqi sənəd kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatı institutları içərisində, hazırda, dünya birliyi ölkələrində geniş tətbiqini tapmış ombudsman mühüm yer tutur. Ombudsman parlament tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə səlahiyyətləndirilmiş, müvəkkil edilmiş şəxsdir (fiziki şəxs). Bu şəxsə bəzi ölkələrdə komissar, elçi, xalq müdafiəçisi və i.a. da deyilir. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində, o, ombudsman, İspaniyada xalq müdafiəçisi (o cümlədən də Kolumbiyada), Fransa Respublikasında elçi, Rumıniya Respublikasında xalqın vəkili adlandırılır. Azərbaycan Respublikasında müvəkkil edilmiş həmin şəxs ombudsman adlandırılır. Məhkəmə və prokurorluq orqanlarından fərqli olaraq, ombudsman, insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində apardığı təhqiqatı qanunçuluqla yanaşı, həm də səmərəlilik, məqsədəuyğunluq, vicdanlılıq və ədalətlik nöqtəyi-nəzərindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununa görə “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Konstitusiya Qanununun heç bir müddəası dövlət orqanları, təşkilatlar və ya ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyət və ya hərəkətlər üçün hüquqi əsas yaradan müddəa kimi şərh edilə və ya başa düşülə bilməz”.

Eyni zamanda hüquq və azadlıqların hər kəs üçün hər hansı ayrı-seçkilik qoyulmadan aid olması da mühüm şərtlərdən biridir. Azərbaycan Respub-

likası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi “bərabərlik hüququ” adlanır. Həmin maddədə göstərilir ki, “Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. Dövlət, irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Heç kəsə bu maddənin III hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz. Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir”.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində (müharibənin hüquqa uyğun aparılması nəticəsində baş verən ölüm halları istisna olmaqla), 28-ci maddəsinin I hissəsində, 46-cı maddəsinin III hissəsində, 63-cü, 64-cü maddələrində və 71-ci maddəsinin VIII hissəsində nəzərdə tutulan hüquqlar məhdudlaşdırıla bilməz və onlara dair qeyd-şərtlər müəyyən edilə bilməz.

İnsan Hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli mexanizmlər dedikdə ilk növbədə müvafiq dövlət orqanları nəzərdə tutulur. Bununla belə vətəndaş cəmiyyəti qurumları və kütləvi informasiya vasitələri də öz fəaliyyətlərində insan hüquqlarını müdafiə edən milli mexanizmlər rolunda çıxış edə bilirlər. Belə olan halda insan hüquqlarını müdafiə edən milli təsisatlar hökumət və qeyri-hökumət təsisatları ola bilər.

İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsinin əsas vasitələrindən biri də onların məhkəmə müdafiəsi ilə təmin edilməsidir. Həmin hüquq və azadlıqların məhkəmə müdafiəsi, pozulmuş subyektiv imkanların bərpa olunması sahəsində məhkəmə təminatı, eləcə də dəymiş maddi və mənəvi ziyanın məhkəməyə müraciət etmək yolu ilə ödənilməsi insan hüquqlarının təminatında mühüm yer tutur. İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi, həmçinin hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasının vacib şərtlərindən biridir. E.A.Lukaşevanın fikrinə əsaslanaraq, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, demokratik hüquqi dövlətin prinsiplərinin təşəkkülü və təsdiq olunması ictimai və dövlət həyatında həqiqi demokratiyanın hüquqi mexanizmlərinin rolunun artması, habelə şəxsiyyətin hüquqi müdafiəsinin möhkəmləndirilməsini tələb edir [4, s.48-52]. Digər tərəfdən, məhkəmə mexanizmi dövlətə mühüm sosial dəyərləri (məsələn, həyat, vicdan, ləyaqət, sağlamlıq) qorumaq imkanı verir [8, s.20].

Elmi-nəzəri araşdırmalarda da AIHM-in insan hüquqlarının beynəlxalq

məhkəmə müdafiəsi sahəsində aparıcı mövqeyə malik olması və insan hüquqlarına hörmət edilməsi sahəsində təqdirəlayiq təcrübənin formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir göstərməsi fikrinə geniş yer verilmişdir. Belə ki, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində tədqiqatla məşğul olan bir sıra alimlərin fikrincə, insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq normalara və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna istinad edilməsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquqi standartlara, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin ideologiyasına uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır [2, 391]. Digər qrup müəlliflər isə hesab edirlər ki, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş bir çox konvensiyalar sırasında yalnız Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası məhkəmə müdafiəsi ilə təlimatlandırılmış və məhz bu səbəbdən bu Konvensiyanı insan hüquqlarına dair sənədlər içərisində ən effektiv sənəd kimi dəyərləndirmək olar [3, 29-30].

İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində araşdırma aparan Qərb alimləri də AİHM-in fəaliyyətinə müsbət yanaşırlar. Məsələn, fransız alimi V.Vasakın fikrincə, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Avropa Konvensiyasının dəyəri orada sadalanan hüquq və azadlıqlarda deyil, onun müdafiə mexanizminə malik olmasındadır [12, s. 673]. Bəzi Qərb alimləri isə Məhkəməni unikal və həyati olmaqla, daim inkişaf edən mexanizm kimi qiymətləndirirlər [11, 36-37]. Bundan əlavə, AİHM-in təcrübəsi milli məhkəmələrdə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair qabaqcıl və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun fəaliyyətin formalaşmasına da öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 6-cı bəndinə əsasən, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işinin təşkil edilməsi və onun məhkəmə təcrübəsində nəzərə alınması Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir. Aparılan elmi araşdırmalarda insan hüquqlarının müdafiəsinin məhkəmə təminatına xüsusi önəm verilməkdədir. Doğrudur, hüquq ədəbiyyatında insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması və müdafiəsinə görə əsas məsuliyyətin hakimiyyətin bütün qollarına (qanunvericilik, icra və məhkəmə) mənsub olması [7, s.187] fikrinin səsləndirilməsinə baxmayaraq, bir qrup müəllif belə hesab edir ki, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və hüquqi dövlətin qurulması əhali üçün güclü, müstəqil və əlverişli məhkəmə hakimiyyətinin yaradılmasını tələb edir [5, s. 66]. Hətta bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, ədalət mühakiməsinin keyfiyyəti və effektivliyinin artırılması,

məhkəmə hakimiyyəti nüfuzunun gücləndirilməsi, əhalidə hakimiyyətinin bu qoluna qarşı etimadın möhkəmləndirilməsi yolu ilə məhkəmələri insan hüquqlarının əsas təminatçısına çevirmək olar [6, s.331]. Bütövlükdə götürdükdə, insan hüquqlarının effektiv dövlətdaxili müdafiəsi üçün təkcə beynəlxalq hüququn konstitusion səviyyədə ölkənin hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi elan edilməsi kifayət etmir. Bunun üçün həm dövlət orqanı, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin müvafiq orqanı qismində çıxış edəcək müstəqil məhkəmə sistemləri yaradılmalı, hakimlərin, vəkillərin və dövlətin vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı artırılmalıdır [2, s.384].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixin ilkin mərhələlərində xalqların şüurunda məhkəmənin repressiv orqan olaraq, cəzalandırmaq və sanksiya tətbiq etmək funksiyasına malik olması fikri formalaşsa da, müasir dövrdə hüquqi dövlətlərdə məhkəmə, əsas etibarilə, vətəndaşların özbaşınalıq və qanunsuzluqdan müdafiə etmək rolunu oynamaqdadır [5, s.87-96]. İnsan hüquqlarının, o cümlədən dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsinin ilkin hüquqi əsasını, şübhəsiz ki, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq sənədlər və dünya dövlətlərinin konstitusiyaları təşkil edir. Belə ki, siyasi və tövsiyə xarakterli müddəaları özündə birləşdirməsinə baxmayaraq, dövlətlərin konstitusiyalarında insan hüquqlarının müdafiəsinə dair müddəaların formalaşmasına əsaslı təsir göstərən 1948-ci il “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”nin 8-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, konstitusiya və ya qanunla göstərilmiş əsas hüquqların pozulması hallarında insanlar səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqların səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir. 1966-cı ildə qəbul olunmuş “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, iştirakçı-dövlətlərin üzərinə pozulan hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiə vasitələri ilə təmin olunması, habelə hüquqi müdafiə tələb edən istənilən şəxsin müdafiə hüququnun səlahiyyətli məhkəmə müəyyənləşdirilməsinin təmin edilməsi və bununla bağlı məhkəmə müdafiəsi tərəfindən imkanlarının inkişaf etdirilməsi öhdəlikləri qoyulmuşdur. Bundan əlavə, “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 6-cı (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) və 13-cü (səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ) maddələri, Avropa İttifaqının 2000-ci il tarixli “Əsas hüquqlar haqqında Xartiya”sının 47-ci maddəsi (səmərəli hüquq müdafiə vasitələri və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ), 1969-cu il tarixli “İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası”nın 8-ci (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) və 25-ci maddələri (məhkəmə müdafiəsi hüququ), “İnsan və xalqların hüquqları haqqında” 1981-ci il Afrika Xartiyasının 7-ci maddəsi (işə baxılması hüququ) və digər beynəlxalq hüquq normaları insan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi üçün geniş hüquqi zəmin yaradır. Dövlətdaxili qanunvericiliyə gəldikdə isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, məh-

kəmə müdafiəsi ilə bağlı məsələlər özünü aşağıdakı tərkib elementləri üzrə əh-tiva olunmuşdur:

1) Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat ve-rilməsi;

2) Dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə müraciət hüququ [1, 21].

Dövlətin insan hüquqlarının müdafiəsinə yönələn fəaliyyəti Konstitusi-ya və qanunvericiliklə tənzimlənən təsisatlar, prosedurlar və metodlardır. Fəaliyyəti tam və ya qismən insan hüquqlarının təmin olunmasına yönələn təsisatların əsas vəzifəsi insanları qanunsuz hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) müdafiə etməkdir. Hər bir dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin təmin edən təsisatlar ölkənin insan hüquqları müdafiə mexanizmlərinin tərkib his-səsidir. Bir qayda olaraq İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Mexanizm-lər iki qrupa bölünür. Bunlar Məhkəmə Mexanizmləri və məhkəmədənəknər və ya İnzibati Mexanizmlərdir. Məhkəmə Mexanizmi də özlüyündə Konsti-tusiya Məhkəməsi mexanizmi və ümumi məhkəmə mexanizmi qismində olur.

Hər bir ölkədə insan hüquqlarını müdafiə edən milli mexanizmlər bir-birindən fərqlənə bilər və bunların çeşidi fərqli ola bilər. Bu fərqliliyə ölkənin qanunvericilik sistemi və onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq normala da təsir edə bilər. Məsələn, Prokuror nəzarətinin olması bir sıra ölkələrdə əsas milli mexanizmlərdən olduğu halda digərlərində belə bir mexanizm olmaya bilər. BMT-inin İşgəncələr və Digər Qəddar, Qeyri-insani və İnsan Ləyaqətini Al-çaldan Davranış və Cəza Əleyhinə Konvensiyaya əlavə olunan Fakultativ Protokolunu ratifikasiya edən ölkələrdə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində başçəkmələr həyata keçirilməsi üçün Milli Preventiv Mexanizm təsis olunur. Bu Protokolla qoşulmayan dövlətlərdə isə belə mexanizm olmaya bilər.

Eyni zamanda insan hüquqlarını müdafiə edən təsisatlar özlüyündə fəa-liyyətinə görə fərqli ola bilər. Elə təsisatlar vardır ki, onların bütün fəaliyyət-ləri insan hüquqlarının təmin olunmasına yönələn fəaliyyətlərdir. Buna misal olaraq İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) təsisatını göstərmək olar. Lakin fəaliyyətinin əsasını insan hüquqlarının müdafiəsi təşkil etməyən dövlət orqanları da vardır ki, bunların fəaliyyətində qismən insan hüquqları-nın təmin olunmasına yönələn fəaliyyətlər olur. Buraya Mərkəzi İcra Həki-miyyəti orqanlarını, yerli özünüidarə orqanlarını və s. aid etmək mümkündür. Belə olan halda bu təsisatlar aşağı orqanların insan hüquqlarını pozan hərə-kətdən və ya hərəkətsizliyindən verilən şikayətləri araşdıran və həll edən təsisatlar qismində çıxış edirlər.

Hər hansı bir ölkədə İnsan hüquqlarının müdafiəsinin effektivliyi yalnız müvafiq təsisatların mövcudluğu ilə qiymətləndirilə bilməz. Bunun üçün ilk növbədə hər bir ölkənin insan hüquqlarına dair beynəlxalq aləmdə qəbul olun-

mış və hamılıqla tanınan standartlarına cavab verə biləcək qanunvericiliyi və bu qanunvericiliyin effektiv tətbiqini təmin edən mexanizmlər olmalıdır. Mükəmməl hüquq sistemi ilə yanaşı hər bir ölkədə hüquq və azadlıqların təmin olunması üçün real şərait mövcud olmalıdır. Ölkə daxilində hüquq və azadlıqların pozulması sistematik və total xarakter daşımamalı, baş verən pozuntulara operativ reaksiya verən effektiv mexanizmlər olmalıdır. Belə şəraitin olması üçün təbii ki, hər bir ölkədə güclü vətəndaş cəmiyyəti və azad medianın mövcudluğu vacib şərtidir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması üçün göstərilən şərtlərlə yanaşı, hər bir ölkədə insan hüquqlarının təşviqi və öyrənilməsi mexanizmləri yaradılmalı, ölkənin hansı yerində yaşamasından asılı olmayaraq hər kəsin bu sahədə məlumat və biliklərə çıxış imkanı olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, - 2020, - 68 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2013, - 506 s.
3. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2010, - 275 s.
4. Лукашева Е.А. Правовое государство и обеспечение прав человека. Права человека: проблемы и перспективы. – Москва: ИГиП АН СССР, - 1990, - с. 39-64.
5. Права человека. История, теория и практика. Учебное пособие. Отв. ред. Б.Л.Назаров. – Москва: Наука, - 1999, - 303 с.
6. Права человека. Учебник. Отв. ред. Е.А.Лукашева. 2-е изд., перераб. – Москва: Норма, - 2009, - 560 с.
7. Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. Учебное пособие. – Москва: Академический правовой университет, МЗ ПИРЕСС, - 2014, - 273 с.
8. Снежко О.А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина. - Москва, - 1999, - 240 с.
9. Baillie L.C. Protection of Religious Minorities in Europe: The Council of Europe's Successes and Failures. American University International Law Review, - 2007, Vol. 23, Issue 3, - p. 645.
10. Evans M.D. Religious liberty and international law in Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, - 2007, - 425 p.
11. Montgomery J. Human Rights and Human Dignity. – Dallas: Probe Books, - 1996, - 319 p.
12. Vasak V. The Council of Europe. The International Dimensions of Human Rights, - 1992, Vol. 2, - p. 542.
13. www.constcourt.gov.az/decisions/269

ПРИНЦИП ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И УВАЖЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: ВЗАИМНЫЙ ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

А.А.ДЖАХАНГИРОВА

РЕЗЮМЕ

Деятельность государства по защите прав человека представляет собой институты, процедуры и методы, регламентированные Конституцией и законодательством. Основной задачей учреждений, деятельность которых полностью или частично направлена на обеспечение прав человека, является защита людей от противоправных действий (бездействий). В каждом государстве институты, обеспечивающие защиту прав человека, являются неотъемлемой частью механизмов защиты прав человека в стране. Как правило, национальные механизмы защиты прав человека делятся на две группы. Это судебные и внесудебные или административные механизмы; судебный механизм является одновременно механизмом Конституционного суда и общим судебным механизмом. Национальные механизмы защиты прав человека и их спектр в разных странах. На эту разницу могут влиять правовая система страны и международные нормы, которых она придерживается.

Ключевые слова: права человека, уважение прав человека, защита прав человека, верховенство закона и демократия, национальные механизмы защиты прав человека.

THE PRINCIPLE OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND RESPECT FOR HUMAN RIGHTS: A MUTUAL LEGAL ANALYSIS

A.A.JAHANGIROVA

SUMMARY

The state's activities aimed at protecting human rights are institutions, procedures and methods regulated by the Constitution and legislation. The main task of institutions whose activities are fully or partially aimed at ensuring human rights is to protect people from illegal actions (inaction). In each state, institutions ensuring the protection of human rights are an integral part of the country's human rights protection mechanisms. As a rule, National Mechanisms for the Protection of Human Rights are divided into two groups. These are Judicial Mechanisms and Extrajudicial or Administrative Mechanisms. The Judicial Mechanism itself is also a mechanism of the Constitutional Court and a general judicial mechanism. National mechanisms for the protection of human rights in each country may differ from each other and their range may be different. This difference may also be affected by the country's legislative system and the international norm to which it subscribes.

Keywords: human rights, respect for human rights, protection of human rights, rule of law and democracy, national mechanisms for the protection of human rights, etc.

УДК 341.01**ПРОБЛЕМА СОКРАЩЕНИЯ КОЛИЧЕСТВА ЛИЦ,
НАХОДЯЩИХСЯ В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ****К.САЛИМОВ*****Бакинский Государственный Университет*
*sk7group@gmail.com***

В статье рассматривается проблема избыточной численности лиц, находящихся в местах лишения свободы, как ключевая угроза эффективному функционированию пенитенциарных систем. Представлен анализ статистических данных по европейским странам, охарактеризованы причины роста числа заключённых и даны сведения о международных программах, направленных на снижение тюремного населения. Отдельное внимание уделяется пробационному надзору, а также альтернативным мерам наказания и процессуального принуждения.

Ключевые слова: лишение свободы, переполненность тюрем, probation, осужденный, учреждение

В целях реформирования пенитенциарной системы, гуманизации уголовной политики и расширения применения наказаний, не связанных с изоляцией от общества, в Азербайджане 10 февраля 2017 года Президент Азербайджанской Республики подписал указ. Он предусматривает конкретные меры по модернизации управления в данной сфере и совершенствованию судебно-правового механизма назначения и исполнения наказаний. Несмотря на прошедшее время с момента издания документа, затронутые в нём вопросы остаются актуальными как для Азербайджана, так и в глобальном контексте. Одной из серьёзных проблем по-прежнему является широкое применение ареста за преступления малой и средней тяжести, что приводит к росту числа заключённых и перегрузке тюремных учреждений.

Переполненность тюрем является одним из ключевых факторов, способствующих плохим условиям содержания в тюрьмах по всему миру. В связи с этим, многие государства сталкиваются с проблемой, которые необходимо решать, в аспекте правосудия, т. е. назначения наказания, не связанного с лишением свободы, либо затрачивать

огромные финансовые ресурсы увеличения количества учреждений по отбыванию наказания правосудия [6]. Это также, возможно, самая большая проблема, с которой сталкиваются тюремные системы, и ее последствия могут в худшем случае быть опасными для жизни, в лучшем случае мешать тюрьмам выполнять свою надлежащую функцию. В тюрьмах более чем 118 стран превышен максимальный уровень заполняемости, при этом в 11 национальных пенитенциарных системах вместимость превысила максимально допустимую более чем вдвое [7]. Переполненность является следствием политики уголовного правосудия, а не роста уровня преступности, и подрывает способность тюремных систем удовлетворять основные потребности человека, такие как здравоохранение, питание и размещение. Она также ставит под угрозу предоставление и эффективность программ реабилитации, образовательной и профессиональной подготовки и развлекательных мероприятий. Чрезмерное использование предварительного заключения и использование тюрем для незначительных, мелких правонарушений являются важнейшими факторами, влияющими на численность тюремного населения [7].

Как отмечают Майк Хаф, Роб Аллен, Энвер Соломон в настоящее время во многих странах мира наблюдается кризис переполненности тюрем, который является политической проблемой, возникающей из-за уголовного популизма, для которой необходимо найти политические решения [8].

6 июня Совет Европы опубликовал отчет «Тюрьмы и заключенные в Европе 2023: основные выводы исследования» [9].

Согласно отчета по всей Европе среднее количество заключенных в местах лишения свободы составляет 107 человек на 100 000 жителей. На дату сбора данных женщины составляли 5% от общего числа заключенных в тюрьмах Европы. 30% заключенных, содержащихся в европейских пенитенциарных учреждениях, находились в процессе отбывания наказания. В 2023 году средняя продолжительность тюремного заключения в Европе увеличилась до 11,8 месяцев [10].

Переполненность тюрем остается острой и постоянной проблемой в Европейских тюремных учреждениях. Согласно опубликованной ежегодной уголовной статистике по тюремному населению Совета Европы (SPACE I) за 2023 год, в странах с населением более 500 000 человек, в январе 2023 года число заключенных превысило количество доступных мест. В целом в Европе число заключенных на 100 имеющихся мест выросло на 2% с 31 января 2022 года по 31 января 2023 года (с 91,7 до 93,5) [11].

На 31 января 2023 года в государствах-членах Совета Европы, под надзором служб пробации находилось 1 330 838 человек (164 человека на 100 000 жителей). По сравнению с 2022 годом общее число лиц на

пробации оставалось стабильным с 1 315 131 до 1 330 838 в 2023 году.

Среди находящихся под надзором служб пробации — мужчины 89%, около 11% — женщины. Количество женщин, находящихся под надзором, выше, чем в тюрьмах (около 5%). Более высокий процент женщин, находящихся на пробации, можно объяснить видами правонарушений (менее серьезные, не ведущие к тюремному заключению) и тем фактом, что женщины, как основные опекуны несовершеннолетних детей, чаще, чем мужчины, подвергаются пробации или условно-досрочному освобождению [12]. Плотность тюремного населения на максимальную допустимость размещения осужденных в период предварительного следствия характеризуется следующими данными: Греция (103), Швеция (102), Северная Македония (101), Хорватия (101) и Турция (100), Кипр (166 заключенных на 100 мест), Румыния (120), Франция (119), Бельгия (115), Венгрия (112), Италия (109) и Словения (107). В некоторых странах плотность населения тюрем ниже 100; на грани переполненности следует отнести следующие страны: Ирландия (99), Португалия (98), Финляндия (97), Дания (97), Англия и Уэльс (Великобритания) (97) и Азербайджан (96) [11].

По состоянию на 31 января 2023 года в 48 пенитенциарных учреждениях государств-членов Совета Европы, предоставивших эту информацию, содержалось 1 036 680 заключенных. С января 2022 года по январь 2023 года средний показатель численности заключенных в Европе вырос на 2,4% в странах с населением более миллиона человек — со 113,5 до 116,2 заключенных на 100 000 жителей, что аналогично росту годом ранее.

В нижеследующих пенитенциарных учреждениях государств наблюдался значительный рост числа заключенных с января 2022 года по январь 2023 года: Республика Молдова (+52%), Северная Македония (+26%), Кипр (+25%), Турция (+15%), Азербайджан (+13%), Ирландия (+12%), Черногория (+11%), Армения (+11%), Хорватия (+10%), Венгрия (+8,7%), Северная Ирландия (Великобритания) (+8,3%), Грузия (+8,2%), Болгария (+8,1%), Австрия (+6,8%), Италия (+5,7%) и Швеция (+5,1%). Показатели заключенных существенно снизились только на Мальте (-22%), в Литве (-8,9%), Эстонии (-8,8%) и Греции (- 5,2%), тогда как в 23 тюремных администрациях они остались стабильными.

В целом, страны Восточной Европы и Кавказского региона, включая Азербайджан, Грузию и Турцию, демонстрируют значительно более высокие показатели численности заключенных по сравнению с их западными и североευропейскими коллегами. На другом конце спектра такие страны, как Германия, Нидерланды, Словения, Швейцария и страны Северной Европы, сообщают о низких показателях численности заключенных [9].

Показатели тюремного заключения, указанных стран, по соотношению заключенных на 100000 населения страны, характеризуются следующими данными: Турция (408 заключенных на 100 000 жителей), Грузия (256), Азербайджан (244), Республика Молдова (242), Венгрия (211), Польша (194), Словакия (183), Албания (179), Чехия (176), Литва (174) и Латвия (172). Другие страны с высокими показателями тюремного заключения: Черногория (168), Сербия (162), Эстония (151) и Северная Македония (142) [11]. В 2023 году в среднем почти треть заключенных в европейских тюрьмах находились в следственных изоляторах. В отношении них была избрана мера пресечения (содержание под стражей) в период предварительного расследования. Пенитенциарными учреждениями с самой высокой долей лиц, содержащихся под стражей, являются следующие: Албания (55%), Армения (53%), Люксембург (49%), Швейцария (46%), Нидерланды (45%), Черногория (42%) и Северная Ирландия (Великобритания) (41%). Самую низкую долю лиц, содержащихся под стражей в период предварительного следствия являются: Чехия (7,5%), Литва (11%), Польша (11%), Румыния (12%) и Северная Македония (12%) [11]. Лица, находящиеся под стражей до суда заключенные в следственном изоляторе (процент от общей численности заключенных) в Азербайджане составляет 22,5%. Хотя данный показатель не является максимальным. Однако полагаем, что с учетом распоряжения Президента Азербайджанской Республики от 10 февраля 2017 года «Об упорядочении деятельности в пенитенциарной сфере, гуманизации политики наказания, а также расширении применения альтернативных видов наказания и процессуальных мер принуждения, не связанных с изоляцией от общества», это количество лиц, находящихся под стражей в период предварительного следствия должен быть снижен. Резюмируя изложенное, полагаем что, необходимо разработать дополнительные меры, направленные, на сокращение количества нахождения лиц в местах лишения свободы.

Существенное значение в сокращении тюремного населения играют различные программы. Их эффективность обеспечивается за счёт применения эффективных методов исправления и перевоспитания осужденных, повышения качества лечения лиц, находящихся в местах лишения свободы. Остановимся на некоторых из них: на Программе «Специальные дома» предназначенные для содержания подследственных и осужденных в местах лишения свободы. Несмотря на то, что крупные тюремные учреждения модернизируются, по мнению некоторых наблюдателей, условия содержания в местах лишения свободы, цели наказания остаются прежними. По мнению многих аналитиков ЕС, тюрьмы в том состоянии, в котором они находятся, воспроизводят

социальное неравенство. В связи с этим крайне необходимо совершенствовать концепцию содержания (исправления и перевоспитания) в местах лишения свободы, совершенствование режима контроля, безопасности и изоляции в местах лишения свободы.

С целью вовлечения гражданского общества систему правосудия, улучшения здравоохранения, охраны психического здоровья, образования, занятости в местах лишения свободы

С этой целью 14 июня 2024 года Совет ЖНА (министры юстиции и внутренних дел 27 стран ЕС) рекомендовал использование специальных домов [14]. Деятельность, рассматриваемых домов, основаны на трех принципах: наименьшее количество заключенных, дифференциация и их интеграция в гражданское сообщество. Сама по себе концепция не нова. Примеры небольших, дифференцированных и интегрированных в сообщество подобного рода домов, можно найти во многих европейских странах [13]. Согласно концепции, небольшое количество заключенных, в местах лишения свободы, «способствует эффективной социальной реабилитации и реинтеграции» лиц, находящихся в заключении. Одновременно такой подход свидетельствует о приверженности более гуманной политике уголовного правосудия и более конструктивному подходу в борьбе с преступностью. Дома содержания под стражей рассчитаны на 30 человек и предназначены для лишения свободы (в качестве меры предварительного заключения или наказания). Небольшое количество заключенных, помогает формировать конструктивную групповую динамику и межличностные отношения как внутри дома, так и за пределами учреждения. Размещаемые дома как правило, располагаются в районах, которые легко доступны для персонала, социальных служб и посетителей. Персонал администрации домов как правило, более дружелюбен к посетителям, чем представители администрации крупных тюремных учреждений, что особенно актуально, когда посетителями являются дети. Кроме того, дома в соответствии с инициативой бельгийского председательства в Совете ЕС содержания под стражей дифференцированы и интегрированы в общество. Дифференциация означает, что многие небольшие дома содержания под стражей отличаются друг от друга, чтобы обеспечить личный и индивидуальный подход. Это означает многообразные подходы для молодых людей, пожилых людей, людей с психическими расстройствами, людей, отбывающих наказание, или людей с короткими сроками отбывания наказания. Одновременно дома содержания под стражами представляют различные социальные и психологические услуги, образование, работу, спорт, здравоохранение и меры безопасности [14]. Программа содержания, в рассматриваемых домах, предусматривает не только содержание под

стражей, но и свободу передвижения, как для обычных граждан. Наблюдается установление более тесных и доверительных отношений между заключёнными и администрацией домов. Не менее важен тот факт, что интеграция совершающих лиц в гражданское сообщество происходит посредством динамического взаимодействия между следственным изолятором и местным сообществом: местные учителя, психологи и социальные работники (активисты гражданского сообщества) предоставляют свои услуги лицам, находящимся в местах лишения свободы. Дома содержания успешно действуют в Австрии, Бельгии, Хорватии, Чешской Республики, Эстонии, Финляндии, Франции, Германии, Италии, Ирландии, Косово, Мальты, Нидерландов, Норвегии, Португалии, Румынии и Испании [18].

Известно, что места лишения свободы, (следственные изоляторы, тюрьмы — являются средой высокого риска — как для заключенных, так и для персонала. Лица, находящиеся в местах лишения свободы, употребляющие инъекционные наркотики, подвергаются различным рискам для здоровья: передозировки; абсцессы инфекции; передача заболеваний через кровь, таких как гепатит С или ВИЧ. В свою очередь ограничение распространения инфекционных заболеваний в тюрьмах, приносит пользу как заключенным, так и обществу в целом, а так как снижает нагрузку на систему здравоохранения страны. Эксперты по наркологической политике во всем мире рекомендуют разрабатывать программы лечения наркомании и проводить политику уголовного правосудия, которые поддерживают альтернативы тюремному заключению для осужденных, употребляющих наркотики. С этой целью во многих Европейских странах успешно применяется Программа по уголовному правосудию и охране здоровья в тюрьмах (СЖНР) Группы Помпид [15]. Программа уголовного правосудия и охраны здоровья в тюрьмах (СЖНР) Группы Помпиду, тесно связана с такими направлениями работы, как профилактика, лечение, обеспечение соблюдения законов в местах лишения свободы. Ее деятельность сосредоточена на следующих основных задачах: разработка и совершенствование национальных правовых норм, повышение профессиональных навыков и знаний тех, кто работает в системе уголовного правосудия. Программа уголовного правосудия и охраны здоровья в тюрьмах (СЖНР) предусматривает лечение наркомании и социальную реинтеграцию для лиц, содержащихся под стражей и употребляющих наркотики, в целях снижения рецидивизма. Система лечения наркомании включает фармакологическое лечение, поддерживаемое лечение (например, терапию опиоидными агонистами), терапевтическое лечение. Лечение агонистами является эффективным и важным инструментом в борьбе с ВИЧ и гепатитом С и может

помочь осужденным с опиоидной зависимостью прекратить или, по крайней мере, сократить употребление запрещенных наркотиков [17]. Лечение без наркотических средств также направлено на осужденных с расстройствами, связанными с употреблением психически активных веществ, которые не имеют права на программы заместительной терапии или не желают подписываться на нее. Крайне важно признать, что услуги по лечению наркомании особенно эффективны, если они встроены в общую систему здравоохранения и социальной помощи. Программа «Уголовное правосудие и здоровье в тюрьмах» (СЛНР) достигла ощутимых результатов во многих европейских странах. У каждой страны есть свои особые потребности и проблемы, и совместно с нашими местными партнерами Программа «Уголовное правосудие и здоровье в тюрьмах» разрабатывает стратегии, ориентированные на результат [17]. В Грузии Группа Помпиду помогла Пенитенциарной службе улучшить содержание под стражей и лечение осужденных, регулярно употребляющих наркотические средства. Кроме того, на крупной конференции, объединившей более 100 политиков, практиков, экспертов и представителей гражданского общества, были выработаны практические рекомендации для более эффективной реабилитации задержанных людей с расстройствами, связанными с употреблением наркотиков. Основные моменты были обобщены в «Тбилисской декларации». Совместно с Национальной администрацией пенитенциарных учреждений Республики Молдова Программа ввела первое в стране терапевтическое сообщество для лечения наркозависимости в местах лишения свободы. Реабилитация и уход за резидентами поддерживаются социальными мероприятиями и программой наставничества после освобождения при тесном сотрудничестве между администрацией пенитенциарных учреждений и гражданским обществом. В Украине в тюрьмах для несовершеннолетних были внедрены такие методы лечения и профилактики наркомании, как метод семейных конференций. Программа также поддержала внедрение лечения опиоидными агонистами в украинских тюрьмах посредством обучающих мероприятий для эффективной борьбы с ВИЧ и другими заболеваниями, передающимися через кровь, среди тюремного населения [17].

ЛИТЕРАТУРА

1. «Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı» 10 fevral 2017; <https://president.az/az/articles/view/22756>
2. Status report on prison health in the WHO European Region 2022. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2023 (<https://apps.who.int/iris/handle/10665/365977>)

3. Oxford Handbook of Prisons and Imprisonment Edited by John D. Wooldridge and Paula Smith Oxford Handbooks Hough, Mike, Rob Allen, and Enver Solomon, eds. Tackling Prison Overcrowding: Build More Prisons? Sentence Fewer Offenders? 1st ed. Bristol University Press, 2008. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgwfq>.
4. Status report on prison health in the WHO European Region 2022. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2023 (<https://apps.who.int/iris/handle/10665/365977>).
5. Prison overcrowding Our.; <https://www.nacro.org.uk/nacro-services/our-work-in-criminal-justice/overcrowding-in-prisons/>
6. Hough, Mike, Rob Allen, and Enver Solomon, eds. Tackling Prison Overcrowding: Build More Prisons? Sentence Fewer Offenders? 1st ed. Bristol University Press, 2008. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgwfq>.
7. Overcrowding: <https://www.penalreform.org/issues/prison-conditions/key-facts/overcrowding/#:~:text=>
8. Hough, Mike, Rob Allen, and Enver Solomon (eds), Tackling prison overcrowding: Build more prisons? Sentence fewer offenders? (Bristol, 2008; online edn, Policy Press Scholarship Online, 22 Mar. 2012), <https://doi.org/10.1332/policypress/9781847421104.001.0001>, accessed 16 Feb. 2025.
9. Katie Ruth Davies "Council of Europe publishes annual criminal statistics for 2023": Georgia Today 6 June 2024; <https://georgiatoday.ge/council-of-europe-releases-annual-penal-statistics->
10. Council of Europe: "SPACE I" Annual criminal statistics: prison population 2023 7 June 2024; <https://www.iprt.ie/latest-news/council-of-europe-prison-overcrowding-remains-a-problem-in-europe-annual-penal-statistics-for-2023/>.
11. Prison overcrowding remains a problem in Europe: Council of Europe annual prison statistics 2023; Council of Europe Strasbourg, 6 June 2024; <https://www.coe.int/en/web/portal/-/prison-overcrowding-remains-a-problem-in-europe-council-of-europe-s-annual-penal-statistics-for-2023>
12. Probation and Prisons in Europe, 2023: Key Findings of the SPACE reports Marcelo F. Aebi, Lorena Molnar and Edoardo Cocco: Key-Findings_Prisoners-and-Probationers-SPACE_240625.pdf.; UNITED STATES OF AMERICA Breaking the chain The human rights of women prisoners AI Index AMR 51/47/99 Protecting the human rights of women prisoners; [amr510471999en.pdf](https://www.amr510471999en.pdf).
13. RESCALED Inspirational Practices
14. Noa Shoshan A turning point for detention in Europe: Political support for detention houses 23rd October 2024 <https://www.penalreform.org/blog/a-turning-point-for-detention-in-europe-political/>
15. Criminal Justice and Health in Prison Programme (CJHP) <https://www.coe.int/en/web/pompidou/activities/prisons>
16. RESCALED Inspirational Practices. опиоидных рецепторов Руководящие принципы для пересмотра законодательства и Регламентов. <https://rm.coe.int/2020-ppg-oat-guidingprinciples-rus/1680a25d32>
17. Оливье Симон Рене Штамм. Терапия агонистам и опиоидных рецепторов. Руководящие принципы для пересмотра законодательства и регламентов <https://rm.coe.int/2020-ppg-oat-guidingprinciples-rus/1680a25d32>
18. Более подробную информацию можно получить <https://www.rescaled.org>; Программа «Уголовное правосудие и здравоохранение в тюрьмах» (CJHP) . Criminal Justice and Health in Prison Programme (CJHP) <https://www.coe.int/en/web/pompidou/activities/prisons>

AZADLIQDAN MƏHRUMETMƏ YERLƏRİNDƏ SAXLANILAN ŞƏXSLƏRİN SAYININ AZALDILMASI PROBLEMİ

K.SƏLİMOV

XÜLASƏ

Məqalədə azadlıqdan məhrumetmə yerlərində saxlanılan şəxslərin sayının artması probleminin cəzaçəkmə sistemlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün əsas təhlükə olduğu vurğulanır. Avropa ölkələri üzrə statistik təhlil təqdim olunur, məhkumların sayının artmasının səbəbləri izah edilir, azadlıqdan məhrumetmənin azaldılması üzrə beynəlxalq proqramlar nəzərdən keçirilir. Probasiya nəzarəti və alternativ cəza tədbirlərinə ayrıca diqqət yetirilir.

Açar sözləri: həbsxana, həbsxanada sıxlıq, sınaq müddəti, məhkum edilmiş şəxs, müəssisə

THE ISSUE OF REDUCING THE NUMBER OF PERSONS HELD IN PLACES OF DEPRIVATION OF LIBERTY

K.SALİMOV

SUMMARY

This article examines the problem of the excessive number of persons held in places of deprivation of liberty as a major threat to the effective functioning of penitentiary systems. It provides a statistical overview across European countries, explores the reasons behind the prison population growth, and discusses international programs aimed at reducing incarceration. Special attention is given to probation supervision and alternative sentencing and procedural enforcement measures.

Keywords: imprisonment, prison overcrowding, probation, convicted person, institution

İQTİSADİYYAT**UOT 330.4****EKONOMETRİKANIN
İNNOVATİV ÜSULLARLA ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ
İNFOMASİYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ****G.Ə.RƏHİMOVA, F.Ə.MİRZƏYEV*****Bakı Dövlət Universiteti******gularaisayevaali@mail.ru******farhad_1958@mail.ru***

Kompleks ekonometrik məsələlərin həlli və təhlili üçün kompüter əsas instrumentari hesab olunur. Praktiki cəhətdən maraq doğuran istənilən problemlərin böyük əksəriyyətini kompüter olmadan təhlil etmək mümkün deyil. Bu baxımdan, tədris texnologiyasını və materialın təqdim edilməsi formasını keyfiyyətcə dəyişmək, materialı əyani və əlçatan etmək, təlimi daha səmərəli etmək günün tələbidir. Müəllim öz işində məzmunu öyrənilən proqrama uyğun gələn kompüter yönümlü tapşırıqların seçilməsinə çox böyük diqqət yetirməlidir.

Hesablamaları xeyli asanlaşdıran ən geniş yayılmış proqram MS Excel elektron cədvəl proqramıdır. Buna görə də ekonometrik məsələlərin həlli zamanı ekonometrik modellərin qurulması üçün güclü Excel alətlərindən səmərəli istifadə edilməlidir.

Bizim məqalədə ekonometrik modelləşdirmənin nəzəri və praktiki aspektləri əks etdirilir, MS Excel elektron cədvəl prosessorunun düsturlarından və daxili funksiyalarından istifadə edərək ekonometrik modellərin qurulmasının xüsusiyyətləri açıqlanır, bunun əsasında iqtisadi obyektlərin sonrakı təhlili aparılır və proqnozlar verilir. Modellərin qurulmasına yanaşmanın müxtəlif variantları nəzərdən keçirilir, yəni quraşdırılmış funksiyalardan istifadə etməklə əldə edilmiş hazır modellər və düsturlardan istifadə edərək tələbələr tərəfindən müstəqil olaraq hazırlanmış və həyata keçirilən modellər arasında mümkün seçim edilir. Tələbələrin iqtisadi təfəkkürünün inkişafına, eləcə də ekonometrika, iqtisadi nəzəriyyə və informatika arasında fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsinə töhfə verən peşəkar və tətbiqui vərdişlərin formalaşmasına diqqət yetirilir.

Məqalədə ekonometrikanın innovativ öyrənilməsində İT ilə interaktivliyin istifadəsi göstərilir. Yenilik iqtisadi təfəkkürünün formalaşmasında ekonometrik modelləşdirmənin öyrənilməsi üçün interaktiv tədris metodlarından istifadə edilməsindədir.

Açar sözlər: interaktiv tədris metodları, cütlərlə iş, model, ekonometrik modeləşdirmə, iqtisadi obyektlərin təhlili, proqnozlaşdırma.

Əsas hissə. Azərbaycanın təhsil paradigması, o cümlədən ali təhsil, özünü bacarıq əsaslı yanaşmaya yönəltməyə meyllidir. Bir sıra islahatlara məruz qalan üçsəviyyəli ali təhsil sistemi yeni vektorlara: təkcə öyrənmə qabiliyyəti və özünü öyrənmə deyil, həm də öz müqəddəratını təyinetmə, özünü aktualaşdırma, sosiallaşma və individuallığın və kreativliyin inkişafına üstünlük verir.

Kompetensiyaya əsaslanan yanaşma Azərbaycanda və beynəlxalq əmək bazarlarında tələb olunan yüksəkixtisaslı kadrları, habelə fərdləri, cəmiyyətin üzvlərini yetişdirmək və öyrətmək məqsədi daşımaqla bir insanda müxtəlif çətin və gözlənilməz həyatı situasiyalarda hərəkət etmək bacarığını inkişaf etdirməyi, öz fəaliyyətinin nəticələri haqqında təsəvvürə malik olmaq, həmçinin onlar üçün şüurlu məsuliyyət daşımaq vərdişlərini əhatə edir.

Dövlət Təhsil Standartı çərçivəsində əsas peşə təhsili proqramını həyata keçirərkən əsas tələb təhsil prosesində fəal və interaktiv metodlardan və təhsil fəaliyyətinin təşkili formalarından istifadə etməkdir, bura, bir çox təhsil yenilikləri: interaktiv mühazirələr, qrup layihələri, təqdimatlar, elmi seminarlar, işlərin təhlili, istehsal prosesləri və ya hadisələrinin modelləşdirilməsi aiddir.

Müasir tədqiqatlarda, yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, interaktivliyə kompüterlə işləmək və kompüter texnologiyasından istifadə üsulları da daxildir [1, s.102-108].

Qeyd etmək lazımdır ki, interaktiv forma və metodlardan istifadə çoxsaylı hallardan: kursun xüsusiyyətlərindən, tədris materialının məzmunundan, tələbələrin fərdi keyfiyyətlərinin səviyyəsindən, onların imkanlarından və s.-dən asılıdır.

Auditoriya və auditoriyadan kənar işlərin vəhdətinin müasir şəraitində tələbələr çox vaxt müstəqil işləyir, tövsiyə olunan ədəbiyyatı öyrənir və müxtəlif növ tapşırıqları yerinə yetirirlər. Öyrəncilərin qarşısına qoyulan məqsədlərə, o cümlədən səriştələrin formalaşdırılmasına nail olmaq üçün bizə təkcə yüksəkixtisaslı müəllimlər deyil, həm də tədris və idrak fəaliyyətini, əqli fəaliyyəti intensivləşdirməyə, gələcək məzunların təhsil səviyyəsini yüksəltməyə imkan verən tədris metodikası lazımdır.

Bu metodikaya uyğun olaraq bakalavrların iqtisadi təfəkkürünün keyfiyyətini artırmağa kömək edən ekonometrik modelləşdirmənin tədrisinin metodoloji xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Ekonometrik modelləşdirmə məsələləri bizə iqtisadi prosesləri və hadisələri başa düşmək, alınmış nəticələri şərh etmək və strateji qərarlar qəbul etmək üçün bir üsul kimi çıxış edən ekonometrik modeli qurmaq və təhlil etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və bu bacarıqları təkmilləşdirməyə imkan verir.

Yuxarıda göstərilənlər aşağıdakı səlahiyyətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır:

-peşəkar problemlərin həlli üçün zəruri olan məlumatları toplamaq, təhlil etmək və emal etmək bacarığı (ÜPK-2);

-məsələyə uyğun olaraq iqtisadi məlumatların işlənməsi üçün alətlər seçmək, nəticələrin təhlili, hesablamalar və əldə edilmiş nəticələri əsaslandırmaq (ÜPK -3);

- iqtisadi proseslərin və hadisələrin təsviri əsasında standart nəzəri və ekonometrik modellər qurmaq, əldə edilmiş nəticələri təhlil etmək və məzmunlu şərh etmək bacarığı (PK-4) [1].

İqtisadi prosesin və ya hadisənin modeldən istifadə edilərək öyrənilməsi prosesi çatışmayan elementləri və əlaqələri orijinala tamamlamağa, onların nizamlanmasına və onun bütün əsas elementlərinin və bütövlükdə sistemin fəaliyyətini göstərən ümumi strukturun qurulmasına gətirir.

Təklif olunan modelin hansı iqtisadi prosesi əks etdirdiyini, orijinalın modelə uyğunlaşdırılması zamanı təqdim olunan bütün spesifik xüsusiyyətləri öyrənmək və yalnız bundan sonra modeldən istifadə edərək problemin sonrakı tədqiqinə qərar vermək lazımdır [2, s.321-328].

Modeldə naməlum elementlər (onların konseptual məzmunu) varsa, o zaman onlar öyrədici informasiya mənbəyi ola bilər. Məsələn, tənlilik dərk edilə bilən obyektlərin münasibət və daxili əlaqələrini xarici formada əks etdirmə vasitəsidir.

Ekonometrik məsələləri həll etmək üçün adətən bu tip ekonometrik modellərdən - tənliliklərdən və onların sistemlərindən istifadə olunur. Modeldən istifadə etməklə öyrənilən obyekt haqqında alınan informasiyanın miqdarı, tələbəyə yeni materialın mənimsənilməsi zamanı bu modeldən istifadənin metodiki dəyərinin mühüm kriteriyası olacaqdır.

Ekonometrik modelləşdirmədən istifadə etməklə həll oluna bilən bir çox iqtisadi məsələləri, onların ümumi həll üsuluna görə altçıoxluqlara ayırmaq mümkündür. Hər bir belə altçıoxluqdan bir qrup məsələlər seçilir ki, onların həlli, mövcud konkret şəraitdə, müvafiq təhsil məsələlərinin həllinə keçmək imkanını yaradır [3, s.455-460].

Komponent məsələlər birinci növ (hazırlıq səviyyəsi) məsələlərdir. Bu cür məsələlər köməkçi xarakter daşıyır, onların məzmunca tərkibi hazır ekonometrik modellərdən ibarətdir. Biz bu məsələlərə diqqət yetirməyə məcburuq, çünki onların üzərində işləmək bizə ikinci növ - ekonometrik məsələlərin həlli yollarını tapmağa kömək edəcəkdir. Birinci tip məsələlərin həllinin bir hissəsi (və ya bütün həll) ikinci növ məsələnin həllinin elementi ola bilər, başqa sözlə bu element ikinci növ məsələ üçün hansısa bir nəticəni təmin edir.

Hazırlıq səviyyəsinin məsələsi metodiki yardım göstərə bilər: o, həll metodunu təklif edə, həllin ümumi formasını və işin hansı istiqamətdə başlamalı olduğunu göstərə bilər [4, s.231-234].

Aralıq nəticəsi ekonometrik modelin qurulması olan belə məsələlərin

həlli modelləşdirmə prosesinin strukturuna uyğun qurulmalıdır.

İkinci növ məsələlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Reqressiya modellərinin qurulması ilə bağlı problemlər;
2. Eynivaxtlı (Sinxron) tənlıklərdən istifadə edilən məsələlər;
3. Mikroiqtisadiyyatda və makroiqtisadiyyatda ekonometrik

modelləşdirmənin praktiki tətbiqi məsələləri [5, s.295-300];

4. Zaman sıraları əsasında iqtisadi təhlil və proqnozlaşdırma məsələləri.

Kompleks ekonometrik məsələlər toplusu yaratmaq üçün aşağıdakı məzmunu özündə ifadə edən kriteriyaları seçməliyik:

- müvafiq materialın öyrənilməsi üçün motivasiyanı təmin edən məsələnin iqtisadi süjeti;

- iqtisadiyyat və maliyyə sahəsinə xas olan əsas və əlçatan problemlərin mövcudluğu;

- həll prosesinin texnoloji istiqaməti (qərar vermə prosesinin texnoloji yönümü), başqa sözlə, alınan həllin (qərarın) nəticəsinin nəzərdə tutulmuş məqsədə uyğunluğunu tələb edən qayda və normalara uyğunluğu;

- çoxsəviyyəli tapşırıqlar, yəni artan mürəkkəblik prinsipinə əsaslanan məsələlər sisteminin qurulması.

Ekonometrik məsələlərin ümumi məsələlər sisteminə daxil edilməsi üçün əsas tələb onlarda didaktik funksiyaların olmasıdır. Bu funksiyalar, nəzəri materialın mənimsənilməsi üçün lazımi şərtlərin yaradılmasına, mövcud təhsil proqramının tələblərinə uyğun bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi, kompetensiyaların formalaşmasına töhfə verməlidirlər. Bu kontekstdə məsələ müstəqil didaktik vahid kimi çıxış edir [6, s.294-299].

Müxtəlif müəlliflər [7, s.194-199] məsələləri fərqli olaraq adlandırırlar: təhsil, əsas, idrak. Bu zaman məsələ-fakt və məsələ - metod kimi fərqli aspektlərdən araşdırılır. Hazırlıq səviyyəsindəki məsələlər məsələ-fakt kimi qəbul edilməlidir, çünki həlli nəticəsində yeni fakt, yeni düstur yaranır. Ekonometrik məsələlərə məsələ-metod kimi baxılmalıdır, çünki onun həlli prosesində yeni mülahizə, əsaslandırma üsulu, yeni həll metodu və ya texnikası kəşf edilir.

Tədrisdə ekonometrik modelləşdirmə, əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kriteriyalar olan, ekonometrik məsələlər toplusunun realizasiya vasitəsi hesab olunur:

- ekonometrikanın universitetin kursuna uyğun tətbiq olunma xüsusiyyəti;

- ekonometrikanın tədrisi prosesində realizasiya edilən problemlərin müəyyən ekonometrik formada həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir [8, s.237-242].

Hazırlıq səviyyəli məsələlərin tətbiqini təsvir etmək üçün "Cüt reqressiya" mövzunu nəzərdən keçirək. Tələbələrə MS Excel cədvəl prosessorundan istifadə etməklə məsələni həll etmək tapşırıqlar.

Birinci növ “Cüt reqressiya” məsələsi.

Selüloz-kağız müəssisəsində 1 vərəq A4 kağızını hazırlamaq üçün tələb olunan odun miqdarının asılılığı öyrənilir. X odun miqdarı (tonla), Y isə A4 vərəqlərinin sayıdır (min ədəd). Bir müəssisə üçün məlumatlar Cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1

Bir müəssisə üçün kağız istehsalına dair məlumatlar və odunun miqdarı

Y	48	52	56	73	55	68	51	49	60	63	70	58	56	61	72	65	69	56	65	62
X	0,7	0,9	0,8	1	0,6	0,8	0,7	0,6	0,8	0,7	0,9	1	0,8	0,8	1	0,9	0,8	0,7	1	0,8

Tələb olunur:

MS Excel elektron cədvəl prosessorunun daxili funksiyalarından istifadə edərək praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələri formalaşdırmaq üçün deskriptiv statistikanı hesablamaq.

- seçmə orta;
 - seçmə dispersiya;
 - seçmə orta kvadratik meyl etmə;
 - standart xəta;
 - eksess;
 - asimmetriklik;
 - Seçmə korrelyasiya əmsalını hesablamaq;
 - verilmiş dəyişənlərin korrelyasiya sahəsini qurmaq və əlaqənin növü haqqında fərziyyəni formalaşdırmaq.
1. x -dən asılı olan $y=a_0+a_1x$ şəkilli Y cüt reqressiya modelinin parametrlərini hesablamaq;
 2. R^2 determinasiya əmsalından istifadə edərək qurulmuş reqressiya tənliyinin keyfiyyətini qiymətləndirməli;
 3. Fişer F kriteriyasından istifadə edərək qurulmuş reqressiya tənliyinin əhəmiyyətini qiymətləndirməli;
 4. Odunun X miqdarı orta qiymətdən (qiymətlə) 102% təşkil edərsə, Y kağız istehsalının proqnozunu tərtib etməli. Proqnozlaşdırılan kəmiyyətlər üçün 95% etibarlı intervalı qurmaq.

Məsələnin həlli nümunəsi.

MS Excel elektron cədvəl prosessorunda “«Анализ данных»” (“Data Analysis” Məlumatların Təhlili) paketinin daxili «Описательная статистика» (“Descriptive statistics” Təsviri Statistika) funksiyasından istifadə edərək deskriptiv statistikanı tapırıq (cədvəl 2):

Deskriptiv statistika

Deskriptiv statistika			
Y		X	
Orta	60,45	Orta	0,815
Standart xəta	1,705216	Standart xəta	0,028354
Standart meylətmə	60,5	Standart meylətmə	0,126803
Seçmə Dispersiya	56	Seçmə Dispersiya	0,016079
Eksses	7,62596	Eksses	-0,79657
Asimmetriklik	58,15526	Asimmetriklik	0,033989

Bu hesablama cədvəlini aldıqdan sonra aşağıdakı nəticələri çıxara bilərik:
 -modelimizi qurarkən istifadə edəcəyimiz anlayışların aydın və bir-mənalı təsvirini müəyyən edirik (deskriptiv interpretasiya);

- təsvir olunan anlayışlar arasında nizamın yaradılmasını, qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənəşdirilməsini, onların sıralanmasını və s. (struktur interpretasiya);

- Biz ilkin anlayışlar və dəyişənlər (faktorial interpretasiya) arasında əlaqə yaratmağı (bəzən kəmiyyət dəyişənləri ilə ifadə olunur) planlaşdırırıq.

1. «Корреляция»¹ “Correlation” funksiyasının köməyiylə korrelyasiya əmsalını tapırıq (cədvəl 3):

Cədvəl 3

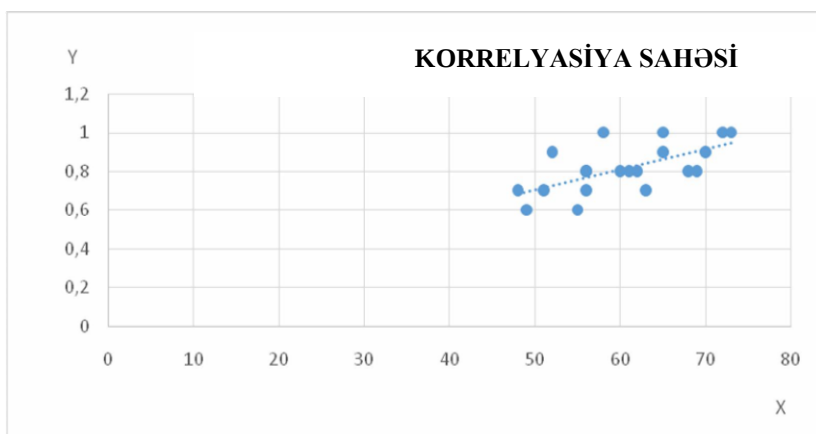
Korrelyasiya əmsalı

	X	Y
X	1	
Y	0,62946084	1

Onun kifayət qədər yüksək olduğunu görürük. Başqa sözlə, kağız vərəqlərinin istehsalı və odun miqdarı ilə bağlı mövcud məlumatlar bu göstəricilər arasında orta statistik əlaqənin olmasını deməyə əsas verir. Aydın ki, bu asılılığı, reqressiya analizindən istifadə edərək daha ətraflı öyrənmək məntiqlidir.

2. “Диаграмма” (Diaqram) əlavəsindən istifadə edərək korelyasiya sahəsini quracağıq (şəkil 1):

¹ Məsələnin həlli zamanı Ms Excel cədvəlinin rus versiyasından istifadə edildiyinə görə funksiyaların adı cədvəl proessorunun rus variantında olduğu kimi saxlanılmış, lakin izah üçün mötərizədə ingilis versiyasındakı uyğun ifadə verilmişdir.

Şək. 1. Korrelyasiya sahəsi

Müstəvidəki nöqtələr ilkin-orijinal məlumatları ifadə edir. Düz xətt reqressiya modelinə uyğundur.

3. «Регрессия» (“Regression” Reqressiya) funksiyasından istifadə etməklə xətti modelin parametrlərini, determinasiya əmsalını tapacağıq, model statistik əhəmiyyətə görə yoxlayacağıq və qurulan modelin keyfiyyətini qiymətləndirəcəyik (cədvəl 4).

Alınmış $Y = 29,59 + 37,86 \cdot x + \mathcal{E}$ reqressiya tənliyi statistik əhəmiyyətli-dir (F-statistika, p-nin 0,002941 qiymətində, 11,81-ə bərabərdir). Bu o deməkdir ki, müəyyən edilmiş əlaqə əhəmiyyətlidir və qurulmuş model iqtisadi təhlil və proqnozlaşdırma üçün istifadə edilə bilər. Tənliyin determinasiya əmsalı 0,396-dır. Bu o deməkdir ki, alınan model, endogen dəyişənin ümumi variasiyasını – kağız istehsalını - 39,6% artırır.

Reqressiya tənliyinin a_1 əmsalı statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir (p-qiyməti 0,002940-a bərabərdir) və buna görə də iqtisadi cəhətdən şərh edilə bilər. Onun qiyməti göstərir ki, orta hesabla odun miqdarının 1 ton artması ilə kağız istehsalı 37860 vərəq artacaq, yəni əlavə odun miqdarının təxminən 38%-i kağız istehsalına sərf olunur.

a_1 parametri üçün etibarlılıq intervalı (14,715;60,997). 0 qiyməti bu intervala daxil deyil, belə ki, bu interval a_1 parametrinin əhəmiyyətliliyi ilə eynigüclüdür.

a_0 parametri həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, onun p-qiyməti 0,00435-dir ki, bu da 0,05 standart qiymətini aşır.

a_0 parametri üçün etibarlılıq intervalı (10.52269; 48673)-dür, bu əmsalın əhəmiyyətli olmasına ekvivalent olan sıfır kəmiyyəti intervala daxil deyil və buna görə də, parametrin Y-in proqnozlaşdırılan qiymətini (X-odun miqdarının mümkün qiymətində kağız istehsalı) müəyyən etdiyini iddia etmək olar, bu kəmiyyət sıfıra bərabərdir.

Cüt regressiyanın regression statistikasi

Nəticələrin cəmi					
	Регрессионная статистика (Regression statistic)				
Множественный R (Multiple R)		0,62946084			

R-квадрат (R- Square)	0,396220949				
Нормированный R-квадрат (Adjusted R-squared)	0,362677668				
Стандартная Ошибка (Standard Error)	6,08799211				
Наблюдения (Observations R statistic)	20				
Дисперсионный анализ (Analysis of variance)					
	<i>Df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F (F effective estimate)</i>
Регрессия (S.E.of Regression)	1	437,8043	437,8043	11,81223008	0,002941
Остаток (Remainder)	18	667,1457	37,06365		
Итого (SUM)	19	1104,95			
	<i>Коэффициенты (Coefficient)</i>	<i>Стандартная Ошибка Std. Error)</i>	<i>t-статис тика (t-Statistic)</i>	<i>P-Значение (P-estimate.)</i>	<i>Нижние 95% (Min)</i>
Y-пересечение (Y-intersection)	29,59738134	9,079527	3,259793	0,004350507	10,522
X	37,85597381	11,01459	3,436893	0,00294098	14,71517
					<i>Верхние (Max) 95%</i>
					48,67276
					60,99678

Burada bir qədər ehtiyatlı olmaq lazımdır; empirik verilənlərin ordinat oxundan kifayət qədər uzaq olması çox vacibdir, çünki müşahidə intervalı üçün regressiya tənliyinin ən uğurlu seçimi belə, baş çoxluq (bütün sellüloz-kağız müəssisəsi) üçün bu tənliyin həmişə belə uğurlu qalacağına zəmanət vermir.

Bizim baxdığımız situasiyada $a_0 = 37,86$ qiyməti göstərir ki, sexdə

odunun sıfır tədarükü ilə kağız istehsalı orta hesabla 37860 vərəq olacaqdır. Bu faktı ayrıca bir sex üçün izah etmək olar (bu sex, yığılmış odunu bütünlüklə israf edə bilər), lakin bütün sellüloz-kağız müəssisəsi üçün isə bu əmsal öz mənasını itirir.

Orta ağac miqdarının 102%-ni tapaq: $0,815 \cdot 1,02 = 0,8313$.

Proqnoz qiymətini $y = 29,59 + 37,86 \cdot 0,8313 = 61,07$ alırıq.

Hökm edə bilərik ki, 0,8313 ton ağac tədarükü ilə A4 formatlı kağızın istehsalı 61070 vərəq olacaqdır.

Tapşırığın ilk üç bəndini yerinə yetirməklə, tələbələr hazır tənlikdən istifadə edərək regressiya modellərini qurmağı, alınmış qiymətləri statistik əhəmiyyətə görə yoxlamağı, həmçinin bütün modelin adekvatlığını yoxlamağı öyrənirlər. Son iki tapşırığın yerinə yetirilməsi tələbələri ikinci növ tapşırıqla işləməyə hazırlamaq mərhələsidir. Qurulmuş model əsasında onlar iqtisadi proqnoz verir, həmçinin qrafikdən istifadə edərək xətti modelin düzgün seçilməsi ilə empirik məlumatlar arasında uyğunluq yaradırlar.

Birinci növ ekonometrik məsələlərin həllində əsas bacarıqları birləşdirərək (məhz: məlumatları toplamaq, təhlil və emal etmək, iqtisadi məlumatların emalı üçün alətlər seçmək, hesablamaların nəticələrini təhlil etmək və çıxarılan nəticələri əsaslandırmaq bacarığını inkişaf etdirərək) biz sonra, hər kəsə işdə iştirak etmək, əməkdaşlıq etmək və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını tətbiq etmək imkanı verən cütlərlə işləməyi (xüsusilə fəal dinləmək, müəyyən bir məsələyə münasibət bildirmək, ümumi rəy yaratmaq, fikir ayrılıqlarını həll etmək bacarığı) təklif edirik, cütlərlə işləmək isə böyük komandada həmişə mümkün olmur.

Kiçik qruplarda işləyərək tələbələr həmsöhbətləri tərəfindən dinlənilmək, fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq və ümumi rəy formalaşdırmaq üçün daha çox imkan əldə edirlər. Kiçik qruplarda işin tətbiqi də öz müsbət effektini göstərir, çünki bu, tələbələrə təhsil və idrak fəaliyyətlərində aktiv iştirak etməyə, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq bacarıqlarını tətbiq etməyə, komandada işləmək bacarıqlarını artırmağa, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin baqajını və kommunikativlik (ünsiyyət) və fərdilik prinsiplərini zənginləşdirməyə imkan verir.

Qrup iş forması müxtəlif təhsil situasiyalarına: yeni materialın öyrənilməsi, yeni məsələnin qoyulması, keçirilən materialın möhkəmləndirilməsi, mənimsənilmiş biliklərin monitorinqinə tətbiq edilə bilər. Dərsin mövzusunun, qarşıya qoyulan məqsəddən, arzu olunan nəticədən asılı olaraq şagirdlər diferensiaslaşdırılmış yanaşma ilə qruplara bölünə bilər [9, s.415-422].

İkinci növ məsələləri həll edərkən, cütlərlə iş nəzəri material haqqında daha keyfiyyətli bilik əldə etməyə, tələbənin özünə inamını artırmağa, iqtisadi və statistik hesablamalar aparmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir ki, bu da standart ekonometrik modelləri qurmaq, tələbələrin peşə kompetensiyalarının inkişafına töhfə verən, əldə edilən nəticələrin interpretasiyasını

təhlil etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir [10, s.302-307].

Məsələ-metodu təsvir etmək üçün “Cəm reqressiya” mövzunu nəzərdən keçirək.

Məsələnin ikinci növü “Cəm reqressiya”dır.

Şirkətin verilənləri : Mənfəətin - Y (milyon man) məhsulun qiymət indeksindən - X_1 (%) və bir işçiyə düşən məhsulun - X_2 (şərti vahid) asılılığının öyrənildiyi verilənlərdən ibarətdir.

Cədvəl 5-də 2022-2023-cü illər üçün bu dəyişənlərə dair məlumatlar verilmişdir. Tələb olunur:

1. Sadalanan dəyişənlərdən hansının endogen, hansının isə ekzogen kimi çıxış edəcəyini müəyyən etməli, yəni modelin spesifikasiyasını qurmalı.

2. Ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə etməklə alınmış modelin tənliklərinin əmsallarını qiymətləndirməli. Qurulmuş modeldə əmsalların işarələrini iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaqlı.

3. Determinasiya əmsalı nəzərə alınmaqla, alınan modelin proqnozlaşdırma imkanlarını qiymətləndirməli.

4. Orta elastiklik əmsallarını tapmalı. Onların iqtisadi şərhini verməli.

5. Öyrənilmiş tənliyin bütövlükdə əhəmiyyətini və ayrı-ayrı əmsalların əhəmiyyətliliyini qiymətləndirməli.

6. Alınan modelin əmsallarının iqtisadi interpretasiyasını verməli.

7. İzah edilən dəyişənin proqnozunu hesablamalı, o şərtlə ki:

- Y = (orta mənfəət dəyəri $k\%$ artmışdır);

- X_1 = (orta qiymət indeksinin dəyəri $k\%$ azalmışdır);

- X_2 = (bir işçiyə düşən məhsulun orta dəyəri, $k\%$ artmışdır), k -ni öz variantının nömrəsinə bərabər götürməli.

8. İzah edilən dəyişənin qiymətləri üçün 95%-li etibarlılıq intervalı hesablamalı.

Cədvəl 5

**Pul kütləsinin həcmi, ümumi milli məhsul və
6 aylıq dövlət istiqrazları üzrə faiz dərəcəsi haqqında məlumatlar**

Y	5	4,57	6	8	7,5	6,8	7,3	5,6
X_1	105	110	108	112	106	103	105	108
X_2	40	45	42	50	48	52	53	48
Y	6,8	5,7	4,9	6,5	7,2	6,9	7,6	8,1
X_1	106	102	105	103	108	104	107	108
X_2	56	57	49	42	48	50	52	46
Y	6,2	7,5	8,3	6,9	7,7	7,6	6,9	7,8
X_1	106	103	102	108	109	107	102	108
X_2	44	50	46	52	54	44	48	46

Tələbələrə tədqiqatın iqtisadi obyektini və məqsədini müəyyən etmək tapşırılıb. Problemin beyində həllini düşünərək, tələbələr iqtisadi obyektə təsvir etməli idilər (ekonometrik modeli formalaşdırmalıdır). Biz də öz növ-

bəmizdə əldə edilmiş nəticəni mütləqləşdirməkdən çəkinməyə çalışdıq, çünki keyfiyyətli model modelin spesifikasiyasının mövcud empirik məlumatlara uyğunlaşdırılmasından alınır.

Məsələnin şərtindən öyrənilən obyektin struktur və funksional elementlərinin xassələri haqqında məlumat alaraq, tələbələr iqtisadi modelin struktur əlaqələrini və xassələrini müəyyən etdilər: şirkətin mənfəəti qiymət indeksindən və öz növbəsində zamanla tənzimlənən bir işçiyə düşən məhsuldan asılıdır.

Bundan əlavə, ilkin iqtisadi obyektini onun ekonometrik “nüsxəsi” ilə əvəz edərək, onunla “dialoq aparırıq”, yəni obyektin bütün xarakteristik əlaqələrindən ən əhəmiyyətliələrini seçirik.

Tələbələr yadda saxlamalıdır ki, ideal modellər mövcud deyil. Ümumiyyətlə, modelləşdirmə prosesində bir kriteriyanın yaxşılaşdırılması digərinin pisləşməsi hesabına baş verir və əksinə.

İqtisadi proseslərin daim dəyişən şərtlərinə görə yüksək keyfiyyətli modellər qurula bilməz. Hətta çox dayanıqlı modellər belə dəyişilmiş şəraitdə onlara yenidən baxılmasını tələb edir.

Məsələnin şərtlərini təhlil etdikdən sonra müəyyən etdilər ki, nümunədə tədqiqat obyektini şirkətin mənfəətidir.

Tədqiqatın məqsədi qiymət indeksindən və bir işçiyə düşən məhsuldan şirkətin mənfəətinin dinamikasını öyrənmək, qiymət indeksinin və bir işçiyə düşən məhsulun müəyyən edilmiş proqnoz qiymətində şirkətin mənfəətinin məbləğini müəyyən etməkdir.

Tələbələr ekonometrik modelin elementləri arasındakı əlaqələri müəyyən edərək modeli formalaşdırmağa başladılar.

Qiymət indeksini və bir işçiyə düşən məhsulun necə dəyişməsinə bildiyimizdən belə nəticəyə gəldik ki, şirkətin mənfəətinin ekonometrik modeli endogen dəyişənə təsir edən iki ekzogen dəyişənə malik çoxsaylı regressiya modeli olacaqdır.

Eyni zamanda, biz üç dəyişənin hər birini izah edilən dəyişən kimi nəzərdən keçirdik və iqtisadi nəzəriyyədən mənfəətin həcminə təsir edən amilləri misal göstərməyi təklif edirik.

Tələbələr məhsulların istehsalının və satışının həcmi artırılmasını, məhsulun keyfiyyətinin artırılmasını, satış qiymətlərinin yüksəldilməsini, eləcə də istehsal və satış xərclərinin azalmasını müəyyənləşdirdilər.

Eyni zamanda inflyasiyanı kifayət qədər aşağı səviyyədə saxlamaqla, mənfəətin artırılması imkanının əsasını məhsulun həcmi artırılmasının təşkil etdiyini bildilər.

Beləliklə, biz tələbələri düzgün spesifikasiyanı seçmək üçün əsas meyar - izah edilən dəyişənin qiymətlərini proqnozlaşdırmaq üçün modeldən istifadəyə gətirdik.

Mühakimə və araşdırmalarımızın nəticəsi aşağıdakı xətti cəm req-

ressiya modeli oldu:

$$Y=b_0+b_1*X_1+b_2*X_2.$$

İqtisadi nəzəriyyə sahəsinə xas olan əsas və əlçatan problemlərin mövcudluğu müvafiq ekonometrik materialın öyrənilməsi üçün motivasiya yaratdı.

Qurulmuş model MS Excel elektron cədvəl prosessorunun “Məlumatların Təhlili” bölməsindən («Анализа данных» “Data analysis”) istifadə etməklə həyata keçirilmişdir (cədvəl 6).

Cədvəl 6

Сам регрессии regression статистикасы

Nəticələrin cəmi						
Регрессионная статистика (Regression statistic)						
Множественный R (Multiple R)	0,228129					
R-квадрат (R-Square)	0,052043					
Нормированный R-квадрат (Adjusted R-squared)	-0,03824					
Стандартная Ошибка (Standard Error)	1,071872					
Наблюдения (Observations R statistic)	24					
Дисперсионный Анализ (Analysis of variance)						
	df	SS	MS	F	Значимость F (F - effective estimate)	
Регрессия (S.E.of Regression)	2	1,324581	0,66229	0,576451	0,5705334	
Остаток (Remainder)	21	24,12712	1,14891			
Итого (Sum)	23	25,4517				
Коэффициенты (Coefficient)		Стандартная Ошибка (Standard Error)	t-статистика (t statistic)	P-Значение P-estimate	Нижние 95% (Min)	Верхние 95% (Max)
Y-пересечение Y- intersection		0,973266	9,323343	0,10439	0,9178	-18,4157 20,3622
X ₁	0,031087	0,082786	0,37551	0,71104	-0,14108	0,20325
X ₂	0,052405	0,050624	1,03517	0,31236	-0,05287	0,15768

Cədvəl əsasən

$$Y=0,973+0,031*X_1+0,052*X_2+\varepsilon$$

alırıq. Beləliklə:

Determinasiya əmsalı: $R^2=0,052$. Bu isə o deməkdir ki, tənlik əhəmiyyətli deyil ($F\text{-statistica}=0,570>0,05$) və o, 5,2% endogen dəyişənin variasiyasını izah edir. X_1 dəyişənin qarşısındakı “+” işarəsi gözləntilərə uyğundur (məhsulun qiymət indeksinin artması ilə mənfəət artır). Analoji olaraq, əgər istehsal artarsa, mənfəət də artacaqdır.

Qiymət indeksinin elastiklik əmsalı göstərir ki, qiymət indeksi 1% artarsa, mənfəət orta hesabla 0,48% artacaq. Bir işçiyə düşən məhsulun elastiklik əmsalı göstərir ki, bir işçiyə düşən məhsul 1% artarsa, mənfəətin məbləği orta hesabla 0,37% artacaqdır.

Regressiya tənliyi əmsallarının iqtisadi şərhə baxılan situasiyanın təhlili ilə bağlıdır. Beləliklə, X_1 (qiymət indeksi) dəyişəni üçün əmsalın 0,031-ə bərabər olması onu göstərir ki, qiymət indeksi bir vahid artarsa, mənfəətin həcmi (digər eyni şərtlər daxilində) orta hesabla 0,031 mln. manata yüksələcək və X_2 (işçiyə düşən məhsul) dəyişəni üçün əmsalın 0,052-yə bərabər olması göstərir ki, bir işçiyə düşən məhsulun bir şərti vahid artması ilə, bütün digər eyni şərtlər daxilində, mənfəətin həcmi orta hesabla 0,052 milyon manat artacaq.

2-ci variant üçün proqnoz qiymətini hesablayaq və $X_1=103,92$ (qiymət indeksinin orta dəyəri, 2% azaldılmış). Bir işçiyə düşən məhsulun orta dəyəri 49,39 təşkil edir (bir işçiyə düşən məhsulun orta dəyəri 2% artıb).

$$Y=0,973+0,031*103,92+0,052*49,39=6,79 \text{ (milyon man)}$$

alırıq.

Bu nəticələrin təhlili göstərir ki, izah edilən dəyişənlərin yuxarıdakı qiymətləri ilə mənfəətin həcmi orta hesabla 6,79 milyon manat təşkil edəcəkdir, 0,95 ehtimal ilə; yəni praktik olaraq əminliklə gözləmək olar ki, Y kəmiyyətinin (mənfəətin həcmi) orta qiyməti 4,53-dən 9,05 milyona qədər olan intervalı əhatə edəcəkdir.

Beləliklə, qəbul edilmiş fərziyyələr və problemin seçilmiş parametrləri ilə firmanın mənfəət həcmi üçün ən sadə ekonometrik modelindən istifadə edərək, biz:

- qiymət indeksi ilə bir işçiyə düşən məhsul arasında əlaqədə mənfəətin həcmi üçün dinamikasını izləmək;
- mənfəətin maksimum məbləğini müəyyən etmək;
- mənfəətin həcmi üçün sabitləşmə anını müəyyən etmək,
- elastiklik əmsallarını və determinasiya əmsallarını şərh etmək;
- verilmiş proqnoz qiymətləri üçün qurulmuş modeldən proqnoz almaq məsələlərini həll edirik.

Bu məsələni həll edərkən və öyrənərkən tələbələr sabit və dəyişən kəmiyyətlər arasındakı bütün kəmiyyət əlaqələrinin tərtib edilmiş tənliklərlə

ifadə edildiyini başa düşdülər və kompüterdən istifadə edərək məsələlərin həllinin bütün mərhələlərini öyrəndilər. Kompüter isə öz növbəsində tələbələrə elmi-tədqiqat işləri aparmağa, əldə edilən nəticələri təhlil etməyə, alqoritmlərin sonluluğuna diqqət yetirməyə, modelin düzgünlüyünü qiymətləndirməyə, təqribi hesablamaların xətası ilə üzləşməyə, müxtəlif elmlər və fənlər arasında əlaqəni görməyə imkan verdi və yerinə yetirdiyimiz iş üçün bizdə məmnunluq hissi yaradı.

Məsələnin kompüterdən istifadə edərək həlli tədqiq olunan iqtisadi prosesin inkişafı üçün müxtəlif variantları "oynamağa" imkan verdi (biz: mənfəətin həcmnin sabitləşməsini, mənfəətin artmasının qiymət indeksinin artmasına gətirdiyini, potensial gəlirin bir işçiyə düşən məhsul üzrə gəlirdən asılılığa səbəb olduğunu gördük).

İnterpretasiya prosesində model həqiqi reallığı əks etdirir, onun qanunauyğunluqları nəzəriyyədə öyrənilir və buna görə də formallaşdırma üsulu ilə şərh tələb olunur. Yuxarıda göstərilən məsələni həll edərkən tələbələrdə: təhlil, sintez, müqayisə, abstraksiya, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə kimi zehni əməliyyatlar formalaşır və təkmilləşir. Tələbə təklif olunan tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı, bilikləri kombinasiya etmək bacarığına yiyələnir. Bu o zaman təzahür edir ki, tələbə təfəkkürün əsas üsullarını, əməliyyatlarını və texnikasını lazımi səviyyədə mənimsəmiş olsun.

Məsələnin həlli mədəniyyətini yaratmaq məqsədilə ekonometrik problemlərin həlli üçün aşağıdakı metodiki üsulları vurğulayaq:

- tələbələrdə ekonometrik məsələnin ilkin təhlilini – məsələnin şərtlərinin məntiqi inkişafını nəzərdə tutan analizi - aparmadan onun həllini axtarmağa başlamamaq vərdişinin formalaşdırılması;
- tələbələrə iqtisadi terminlərdən düzgün istifadə etməyi öyrətmək, bunun üçün iqtisadi lüğətlərdən və məlumat kitabçalarından istifadə etmək;
- məsələnin həlli prosesini öyrənən tələbələrin apardığı təhlillərə nəzarət.

Nəticə 1. Biz konkret nümunələrə istinad edərək, interaktiv tədris metodlarından istifadə etməklə ekonometrik modelləşdirmənin öyrənilməsinin bəzi aspektlərinə baxdıq. Fikrimizcə, təsvir olunan yanaşma: tələbəyə müəyyən bir sahədə bilik, bacarıq və vərdişlər toplusunu mənimsətməklə yanaşı, həm də dünyagörüşün, fənlərarası intuisiyanın, müstəqil fərdi yaradıcı həllərin, öz-özünə öyrənmə bacarıqlarının inkişafına töhfə verəcək və humanist dəyərlərin formalaşmasına yönələcəkdir.

2. Qeyd edək ki, ekonometrik modelləşdirmə üzrə təlim tələbələrin səriştələrinin (kompetensiya) formalaşmasına və nəticədə iqtisadi təfəkkürün inkişafına kömək edir. Tələbələrin əldə etdikləri hər hansı bilik yalnız bütün əqli əməliyyatlar sistemi iştirak etdikdə mənimsənilə bilər. Zehni inkişaf, eləcə də gələcək mütəxəssisin peşəkar keyfiyyətləri, təlimin məzmununun nə olduğu və zehni hərəkətlərin formalaşmasına nə qədər diqqət yetirildiyindən

əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

3. Ekonometrika tələbələrin iqtisadi təfəkkürünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş iqtisadi təfəkkür və ekonometrik modelləşdirməyə yiyələnmə universitet məzunlarına iqtisadi inkişafın müasir səviyyəsinə cavab verməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Артамонов, Н.В. Введение в эконометрику / Н.В. Артамонов. - Москва: МЦНМО, - 2022. - 204 с.
2. Артамонов, Н.В. Введение в эконометрику / Н.В. Артамонов. - Москва: Московский центр непрерывного математического образования (МЦНМО), 2015. - 868 с.
3. Берндт, Эрнст Практика эконометрики. Классика и современность / Эрнст Берндт. - Москва: Юнити-Дана, 2015. - 848 с.
4. Бочаров, Е.П. Оценка ликвидности коммерческих банков методами эконометрики и имитационного моделирования / Е.П. Бочаров. - Москва: Синергия, 2017. - 632 с.
5. Вербик, Марно Путеводитель по современной эконометрике / Марно Вербик. - Москва: Научная книга, 2017. - 616 с.
6. Гладилин, А.В. Практикум по эконометрике / А.В. Гладилин, А.Н. Герасимов, Е.И. Громов. - Москва: Феникс, 2021. - 336 с.
7. Дайитбегов, Д.М. Компьютерные технологии анализа данных в эконометрике / Д.М.Дайитбегов. - Москва: Машиностроение, 2020. - 592 с.
8. Кочетыгов, А.А. Основы эконометрики / А.А. Кочетыгов, Л.А. Толоконников. - Москва: Издательский центр "МарТ", 2016. - 352 с.
9. Кремер, Н.Ш. Математика для экономистов. От Арифметики до Эконометрики. Учебно-справочное пособие / Н.Ш.Кремер, Б.А.Путко, И.М.Тришин. - Москва: Юрайт, 2021. - 724 с.
10. Математика для экономистов. От Арифметики до Эконометрики / Н.Ш.Кремер и др. - Москва: Юрайт, 2021. - 688 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИЗУЧЕНИИ ЭКОНОМЕТРИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ

Г.А.РАГИМОВА, Ф.А.МИРЗОЕВ

РЕЗЮМЕ

Основным инструментом для решения поставленных эконометрических задач и анализа решений является компьютер. Подавляющее большинство задач, представляющих хоть какой-то практический интерес, не может быть проанализировано без компьютера. В связи с этим необходимо качественно изменить технологию обучения и форму представления материала, сделать материал более наглядным и доступным, а обучение – более эффективным. Преподаватель в своей работе большое внимание должен уделить подбору компьютерно-ориентированных задач, содержание которых соответствовало бы изучаемой программе. Самой общедоступной программой, позволяющей заметно облегчить расчёты, является программа электронных таблиц MS Excel. Поэтому при решении эконометрических задач, для построения эконометрических моделей следует эффективно использовать мощные средства программы Excel.

В статье излагаются теоретические и практические аспекты эконометрического

моделирования, раскрываются особенности построения эконометрических моделей с помощью формул и встроенных функций табличного процессора MS Excel, на основе которых в дальнейшем осуществляется анализ экономических объектов и процессов, а потом строятся прогнозы. В процессе использования информационных технологий в обучении эконометрике устанавливаются и укрепляются межпредметные связи эконометрики, статистики, математической статистики и информатики. Все перечисленные обстоятельства, в целом, развивают и формируют личность студента.

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, работа в парах, модель, эконометрическое моделирование, анализ экономических объектов, прогнозирование.

APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF ECONOMETRICS USING INNOVATIVE METHODS

G.A.RAHIMOVA, F.A.MIRZAYEV

SUMMARY

Computers are considered the main tool for solving and analyzing complex econometric problems. It is impossible to analyze the vast majority of practically interesting problems without computers. In this regard, it is necessary to qualitatively change the teaching technology and the form of presentation of the material, to make the material visual and accessible, and to make training more efficient. The teacher should pay great attention to the selection of computer-oriented tasks in his work, the content of which corresponds to the program being studied.

The most widespread program that greatly simplifies calculations is the MS Excel spreadsheet program. Therefore, when solving econometric problems, powerful Excel tools should be effectively used to build econometric models.

Theoretical and practical aspects are explained in the article econometric modeling, the features of constructing econometric models with the help of formulas and built-in tabular functions are revealed.

MS Excel processor, on the basis of which the analysis of economic objects and forecasts are built. Various options are considered approach to building models, namely the possible choice between ready-made models obtained with the help of built-in functions and models designed and implemented by students independently with the help of formulas. Attention is paid to the formation of professional-applied competencies that contribute to development.

In the article, the application of interactivity when studying econometrics is shown. The novelty lies in the application of interactive methods training for the study of econometric modeling in the formation of economic thinking.

Keywords: interactive methods of training, work in pairs, model, econometric modeling, analysis of economic objects, forecasting.

UOT 339.9; 339.9:061(100)**BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRDƏ VALYUTALARIN
MÜBADİLƏ MƏZƏNNƏSİ VƏ ONUN TƏNZİMLƏNMƏSİ****H.H.ASLANOV*****Bakı Dövlət Universiteti******dosent1966@mail.ru***

Ölkələrin valyuta siyasətinin, o cümlədən valyuta məzənnəsinin makroiqtisadi səviyədə, xarici ticarətin inkişafına təsiri həmişə iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının əsas meyillərindən biri, global miqyasda valyuta məzənnələrinin qeyri-sabit olmasıdır. Valyuta məzənnələrində baş verən kəskin dalğalanmalar ölkələrin iqtisadiyyatlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (ya mənfə ya da müsbət). Bu baxımdan problemin nəzəri baxımdan araşdırılması hazırkı qloballaşan dünyada olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırılan problemin əsas məqsədi, valyuta məzənnəsinin formalaşması mexanizminin, onun iqtisadi nəticələrinin öyrənilməsi, onun xarici ticarətə təsirlərinin dəyərləndirilməsi və mənfə təsirlərinin aradan qaldırılması yollarının araşdırılmasından ibarətdir. Məqalədə məhz bu və digər məsələlər ətrafı şəkildə öyrənilmişdir.

Açar sözlər: xarici ticarət, valyuta siyasəti, valyuta məzənnəsi, valyutaların təsnifatı, dünya valyuta sistemi, milli valyuta sistemi, alıcılıq qabiliyyəti pariteti

Məlum olduğu kimi, dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin yekunu öz əksini hesablaşma və ödəmələrdə tapır. Bu hesablaşma və ödəmələr isə beynəlxalq valyutalarla həyata keçirilir. Ölkələr beynəlxalq iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələrində qrşlarına qoyduqları başlıca məqsədə nail olmaq, yəni öz maraqlarının təmin olunmasında ödəmələrdə istifadə olunan valyutaların ifadə etdiyi qiymətə daha çox diqqət yetirirlər. Hər bir dövlət öz milli valyutalarına sahib olduqları üçün onlar digər ölkələrlə ticarət etdikləri zaman xarici valyutanın milli valyutaya olan məzənnəsi ölkələrin ticarətdən əldə etdiyi qazanclara və bütövlükdə, ticarətə böyük təsir göstərir. Dünyada hazırda ticarətdə ən çox istifadə olunan valyuta ABŞ dollarıdır. Dolların uçot dərəcəsinin dəyişməsi (artması) daha çox sabit valyuta məzənnəsi rejimi olan ölkələrin həm xarici iqtisadi fəaliyyətində, həm də ölkə iqtisadiyyatında bir sıra ciddi iqtisadi çətinliklər yaradır.

Ölkələrin Valyuta siyasətinin, o cümlədən valyuta məzənnəsinin mak-

roiqtisadi səviyyədə, xarici ticarətin inkişafına təsiri həmişə iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Müasir dövrdə isə dünya iqtisadiyyatının əsas meyillərindən biri də, qlobal miqyasda valyuta sisteminin qeyri-sabit olmasıdır. Valyuta məzənnələrinə baş verən kəskin dalğalanmalar ölkələrin iqtisadiyyatlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (mənfi, ya da müsbət). Buna görə problemin nəzəri baxımdan araşdırılması hazırkı qloballaşan dünyada olduqca əhəmiyyətlidir.

İlk əvvəl Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə valyutaların mübadiləsini şərtləndirən amillərin metodoloji məsələləri barədə məlumat verərək qeyd etmək olar ki, bəşəriyyətin inkişafında mühüm dönüş nöqtəsi kimi xarakterizə edilən üçüncü minilliyin iqtisadiyyatı dünyanın müxtəlif ölkələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin misli görünməmiş dərəcədə yüksəlməsi ilə dünya təsərrüfatında qloballaşma meylinin kəskin sürətlənməsi ilə səciyyələndirilir. Dünyanın siyasi-inzibati bölgüsünün mövcud olmasına baxmayaraq dünya ehtiyatları ölkələrin milli sərhədlərini keçərək bütün dünya birliyinin sərəncamına daxil olmuşdur. Bununla da hər bir ölkə beynəlxalq iqtisadiyyatın tərkib hissəsinə çevrilir, bu ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı əldə edir, öz ehtiyatlarını dünya birliyinə təqdim edir. Dünya ölkələri arasında əmək bölgüsünün dərinləşməsi müasir dünya iqtisadiyyatının simasını əks etdirən integrasiya proseslərinin güclənməsi ilə müşahidə olunur. Bu gün dünyada 8 milyarda yaxın insanı, 237 ölkəni 200 dən çox milli pul vahidini birləşdirən dünya birliyinə daxil olan ölkələrin fərqli inkişaf səviyyələrinə baxmayaraq, dövlətlər bir-biri ilə iqtisadi tellərlə sıx bağlıdır. Bütün bunlar dünya iqtisadiyyatının müasir quruluşunu formalaşdırmaqla, dövlətlər arasında əmtəə və xidmətlərin, kapital və maliyyənin, eləcə də əmək ehtiyatlarının hərəkətini durmadan yüksəldir. Milli iqtisadiyyatların beynəlxalq iqtisadiyyata dinamik şəkildə qoşulması müasir dövrdə istənilən dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bu gün dünyada heç bir ölkə özünün milli iqtisadiyyatının normal inkişafını beynəlxalq əmək bölgüsündən kənar, beynəlxalq iqtisadiyyata daxil olmadan inkişaf etdirə bilməz. Eyni zamanda heç bir ölkə milli iqtisadi siyasətini digər dövlətlərin həyata keçirdikləri iqtisadi siyasətlə əlqaqələndirmədən özünün iqtisadi problemlərini müvəffəqiyyətlə həll edə bilməz [5, s.126].

Bu baxımdan ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin metodoloji əsasının başlıca prinsiplərini hər bir dövlətin iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə integrasiya olması təşkil edir.

İqtisad elminin klassikləri A.Smit, D.Rikardo, C.Mill, J.Sey, onların davamçıları olan neoklassiklər E.Hekşel, B.Olin, A.Marşal, S.Harris, müasir iqtisadçılar P.Samuelson, S.Linder, V.Leontyev, M.Porter, Q.Myurdal bütövlükdə dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələri ölkələr və xalqları, eləcə də cəmiyyətləri bir-birinə “bağlayan” əmək bölgüsünün nəticəsi kimi qiymətləndirmişlər [8, s.152]. Məhz beynəlxalq əmək bölgüsü dünya miqyasında milli iqtisadi

diyyatların səmərəli qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılmasının ilkin şərti olmaqla, istehsal və mübadilənin obyektiv əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında formalaşan iqtisadi əlaqə hər bir ölkəyə bu prosesdə məsrəfləri azaltmaq, ehtiyatlara qənaət etmək və onlardan səmərəli istifadə etmək üçün şərait yaradır.

Qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında beynəlxalq mübadilə ölkələrin iqtisadi inkişafında mütəsna rol oynayır.

Beynəlxalq səviyyədə baş verən mübadilə hər bir ölkənin müqayisəli üstünlüklərdən yararlanmasını təmin edir ki, bu da ayrı-ayrı iqtisadiyyatlarda yaranan milli dəyərlə beynəlmiləl dəyər arasında fərqdə özünü göstərən dəyər qanunundan istifadə etmək yolu ilə həyata keçirilir. C.Saks qeyd edirdi ki, dünya iqtisadi sistemindən təcrid olunmuş heç bir ölkəyə sağlam milli iqtisadiyyat qurmaq nəsb olmamışdır.

İndiyə qədər mövcud iqtisadi nəzəriyyələr, dünya ölkələrinin uzunmüddətli təcrübəsi göstərir ki, istənilən ölkənin iqtisadiyyatı qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıqla qlobal iqtisadiyyata iki mühüm kanal vasitəsilə qoşulur: 1. Beynəlxalq ticarət (Mal və xidmətlərin idxal və ixracı), 2. Maliyyə axınlarının beynəlxalq hərəkəti ilə [2, s.13]. Onu qeyd edirəm ki, dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin bütün formalarının nəticələri məhz beynəlxalq ticarət vasitəsilə reallaşdırılır.

Beynəlxalq ticarət ilk növbədə ölkələrdə istehsal və resurs çatışmazlığının aradan qaldırılmasına, daxili tələbdən artıq istehsala nail olunmasına, rəqabətin inkişafına, daxili bazarın özünün tələbinin genişləndirilməsinə, əlavə gəlirlərin əldə edilməsinə və iqtisadi dinamizmə əhəmiyyətli təsir göstərir. A.Smit özünün beynəlxalq ticarətə dair tədqiqatlarında qeyd edirdi ki, əmtəə və xidmətlər istehsalından ibarət olan dünyanın məcmu sərvəti məhz beynəlxalq ticarət nəticəsində artır və inkişaf edir. D.Rikardao, C.Stuart Mill, Nobel mükafatı laureatı P.Samuelson, V.Leontyev və digərləri ölkələrarası mübadilənin nəzəri əsaslarını araşdıraraq beynəlxalq ticarətin iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasında, ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rola malik olduğunu sübut etmişlər. Son 10 ildə dünyada ÜDM-in həcmi 12 dəfə artdığı halda, beynəlxalq ticarətin fiziki həcmi 25 dəfə artmışdır. Bu onu göstərir ki, dünyada istehlak olunan mal və xidmətlərin, demək olar ki, yarısı istehlak olunduğu ölkələrdən kənarda istehsal olunur [8, s.135].

Beynəlxalq Ticarət vasitəsilə bir ölkənin istehsal etdiyi məhsullar digər ölkəyə ixrac olunduğunu və ya ölkədə istehlak olunan məhsul xarici ölkədə istehsal edilərək həmin ölkədən idxal edilir. Bununla Ticarət hər bir ölkə üçün iqtisadi baxımdan faydalı olur. Eyni zamanda İdxal hesabına milli gəlirin bir hissəsi dövriyyədən çıxır. Başqa sözlə ölkə rezidentlərinin milli gəlirinin bir hissəsi daxili bazarda istehsal edilməmiş mal və xidmətlərə sərf olunur. İxrac isə əksinə, daxili istehsala xarici bazarda əlavə tələb yaradır.

Bu bir daha onu göstərir ki, beynəlxalq ticarət milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının və inkişafının mühüm amillərindən biri hesab edilir. O, (Beynəlxalq ticarət) ölkələri bir-biri ilə “bağlayan” düyünlərdən ibarət ən güclü və möhkəm qüvvələrdəndir. O, həm də təsəvvürə sığmayan zənginliyin “dayaq nöqtəsi” rolunda çıxış edir.

Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin ikinci mühüm bir sahəsi beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətləridir. Beynəlxalq valyuta münasibətləri ilk əvvəl beynəlxalq ticarətin törəməsidir. Onun obyektiv əsasını əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsi təşkil edir. Beynəlxalq maliyyənin mühüm tərkib hissəsi olan beynəlxalq valyuta sistemi, tarixən milli iqtisadiyyatların beynəlmilləşməsi əsasında meydana gəlmiş, valyuta əməliyyatları ilə bağlı iqtisadi münasibətlərin məcmusu kimi yaranmışdır. Beynəlxalq valyuta sistemlərinə bəzən beynəlxalq valyuta qaydaları da deyilir. O, Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin nizamlı şəkildə həyata keçirilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Adam Smit beynəlxalq valyuta sistemini “böyük bir çarxa “bənzedirdi. O, hesab edirdi ki, bu “çarx” nə qədər qüsursuz işləsə, beynəlxalq ödəmələr də bir o qədər maneəsiz həyata keçirilər [7, s.276]. Bu isə müvafiq olaraq beynəlxalq ticarət və kapital axınlarının sürətli inkişafının əsasını təşkil edir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, beynəlxalq ödəmələrdə böhran meydana gəldikdə dünya ticarəti və maliyyə axınları bundan böyük zərər çəkir və dünyada iqtisadi inkişaf zəifləyir.

Bütövlükdə, beynəlxalq valyuta sistemi beynəlxalq hesablaşmaları asanlaşdıran və ehtiyatların formalaşmasını təmin edən, valyuta bazarlarının fəaliyyətini tənzimləyən, ölkələrdə valyutanın inflyasiyasının qarşısının alınmasına kömək edən mexanizmdir. O, həmçinin, dünya pulunun dəyər ölçüsü vahidi kimi mərkəzi banklar arasında ödəmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir.

Dünya valyuta sistemi dünya pulunun funksional formalarına əsaslanır. O milli valyuta sisteminin əsasında formalaşmaqla bu valyuta sistemləri (milli valyuta) ilə sıx bağlıdır.

Dünya pulu beynəlxalq iqtisadiyyata xidmət edən ödəniş vasitəsi olmaqla, XIX əsrin sonlarından etibarən meydana gəlmiş və aparıcı dövlətlərin birinin və ya bir neçəsinin milli valyutalarına, yaxud beynəlxalq valyuta vahidinə (SDR və ya Avroya) əsaslanır.

İlk əvvəl valyutanın məzənnəsinin formalaşması mexanizminə diqqət yetirək. Məlum olduğu kimi, dövlətlər beynəlxalq ticarət əlaqələri üzrə hesablaşmaları həyata keçirərkən, daxili ticarətdən fərqli olaraq ən azı iki müxtəlif pul vahidi (valyuta) iştirak edir. Yəni idxal edən və ixrac edən ölkələrin valyutaları.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə iki pul vahidi iştirak etdiyindən, məhz iki cür qiymətlər müqayisə edilir. Bunlardan birincisi, əmtəələrin milli dəyərləri əsasında yaranır (daxili pul vahidi ilə ifadə olunan qiymət). İkincisi isə

onların beynəlxalq dəyərləri əsasında formalaşır (mal və xidmətlərin xarici valyuta ilə qiyməti). Ayrı-ayrı dövlətlərin malları beynəlxalq dövriyyəyə daxil olarkən, sanki öz üstündən milli qiymətləri atır və (bir çox hallarda) dünya bazarı qiyməti ilə satılırlar. Bu zaman Valyutanın dəyəri milli malların dəyərinin ölçüsü rolunu bilavasitə deyil, dolaylı formada - milli pul vahidlərinin müqayisəsi vasitəsilə formalaşır.

Beynəlxalq ticarətdə bir tərəfdən alıcı ölkə, digər tərəfdən isə başqa satıcı ölkə iştirak etdiyindən, dövlətlər arasında mübadilə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün bir ölkənin pul vahidinin digər ölkənin pul vahidinə dəyişdirilməsi zərurəti yaranır. Bu dəyişdirilmə əməliyyatlarında ölkələrin pul vahidlərinin bir “nisbət” və ya “qiymət”i olmalıdır ki, bunlar arasındakı nisbət (qiymət) valyutanın məzənnəsini formalaşdırır. Valyuta məzənnəsi məhz iki ölkə valyutasının arasında dəyişmə nisbətidir. Başqa sözlə, valyuta məzənnəsi hər hansı bir xarici valyutanın milli pul vahidi ilə qiymətidir. Valyuta məzənnəsi spesifik xarakterə malik pul kateqoriyası olmaqla, milli iqtisadiyyatla dünya iqtisadiyyatı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni ifadə edir. Əgər hər hansı bir valyutanın dəyəri (dəyər ölçüsü) milli təsərrüfat çərçivəsində formalaşırsa, beynəlxalq mübadilədə onun miqdar ölçüsü (müəyyən miqdar əmtəənin dəyər ölçüsü) (alıcılıq qabiliyyəti) dünya bazarında beynəlxalq iqtisadi əməliyyatlar prosesində müəyyən edilir [1, s.27].

Valyuta məzənnəsi beynəlxalq mübadilə prosesində formalaşan dəyər nisbətləri ilə sıx əlaqədardır.

Valyuta məzənnəsi idxal və ixrac olunan məhsulların qiymətinə və ölkənin iqtisadi artımına təsir etməklə, idxal və ixrac əməliyyatları aparan subyektlərin (firmaların, hüquqi və fiziki şəxslərin və s.) (iqtisadi davranışında) gəlirlərində dəyişikliklər yaradır. Bu da, öz növbəsində, müxtəlif ölkələrin xarici ticarətlərinin həcminə təsir göstərir.

Bununla da, valyuta məzənnəsi (onun dəyişməsi) ümumi milli məhsulun xarici bazarlarda satılan hissəsinin ölkələr arasında yenidən bölüşdürülməsinə təsir edir.

Valyutasının məzənnəsi artan ölkədə xarici kapitalın gəlməsi nəticəsində borc kapitalı və xarici investisiya məbləğləri müvəqqəti çoxala bilər ki, bu da ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı və büdcə kəsirlərinin ödənilməsi üçün istifadə edilə bilər. Valyutasının məzənnəsi aşağı olan ölkədə kapitalın xaricə axmasına, investisiyaların məhdudlaşmasına, işsizliyin artmasına səbəb ola bilər.

Bu baxımdan Valyuta məzənnəsinin artıb-azalması ölkənin valyuta-iqtisadi potensialından, onun ixrac kvotasından, beynəlxalq ticarədəki mövqeyindən asılıdır.

Valyuta məzənnəsi milli valyutanın xarici valyuta ilə və ya xarici valyutanın milli valyuta ilə ifadə olunduğundan

Valyutalar iki cür mübadilə olunur:

Xarici valyuta milli pul vahidi ilə ifadə olunursa (1 dollar=1.70 manat) *birbaşa məzənnə və ya düz qiymətləndirmə* deyilir. Əksinə, milli valyuta xarici valyuta ilə ifadə edildirsə (1manat=0.58 dollar), belə məzənnə *dolayı məzənnə və əks qiymətləndirmə* adlanır.

Valyuta məzənnəsi valyuta bazarında formalaşır. Valyuta bazarında valyuta məzənnəsi müəyyən edilərkən Dünya Bankının metodikası əsas götürülür.

Hər hansı bir valyutanın məzənnəsi həmin məzənnəyə olan tələb və təklif səviyyəsinə uyğun olaraq, sərbəst şəkildə və ya valyutanın aid olduğu ölkənin Mərkəzi Bankının bazardan valyuta alaraq, ya da bazara valyuta sataraq həyata keçirdiyi müdaxilələr çərçivəsində müəyyənləşdirilir.

(Ölkədə həyata keçirilən məzənnə rejiminə uyğun olaraq ABŞ dollarının manata məzənnəsi valyuta bazarındakı tələb-təklif nisbətindən asılı olaraq formalaşır.) Xarici valyuta bazarındakı tələb-təklif nisbəti isə əsasən tədiyə balansının vəziyyətindən, yəni ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxan xarici valyutanın həcmi ilə yanaşı büdcə ehtiyacları üçün neft transferlərinin məbləğindən asılıdır.

Valyuta məzənnəsi milli pul vahidinin xarici ölkənin valyutası qarşısındakı qiymətini ifadə edir [1, s.29].

Onu da qeyd edim ki, beynəlxalq səviyyədə valyutaların qiymətləndirilməsində İki cür məzənnə bir-birindən fərqləndirilir: 1) nominal valyuta məzənnəsi və 2) real valyuta məzənnəsi.

İstənilən bir ölkənin valyutasının digər bir ölkənin valyutasına dəyişdirilə bilən məzənnəyə nominal valyuta məzənnəsi deyilir. Məsələn, siz öz manatınızı dollara dəyişmək məqsədi ilə valyuta mübadilə məntəqələrinə getsəniz, 1 manat-0,58 dollar məzənnəsini görəcəksiz. Bu o deməkdir ki, siz bir manat verdikdə əvəzində sizə 58 sent verəcəklər və yaxud əksinə.

Nominal valyuta məzənnəsi – valyuta bazarında 2 müxtəlif valyutanın bir-birinə mübadilə edildiyi məzənnədir. O bazardakı məzənnəni ifadə edir. Valyuta mübadiləsi bu məzənnə ilə həyata keçirilir ($NM=1.70/1\text{dollar}$).

Biz yuxarıda manatı verib əvəzində dollar aldığımızı qeyd etdik, amma əksi də ola bilər. Yəni siz dollarınızı manata çevirə bilərsiniz. Əgər 1 manat-0,58 dollardırsa, onda 1 dollar $1/0,58=1,70$ manat olacaq.

Müxtəlif zaman kəsiklərində valyuta məzənnələri sabit qalmır, o dəyişir. Yəni əgər bir neçə il öncə 1 dollar 0,78 manat təşkil etdiyi halda, artıq 1 dollar 1,70 manata yüksəlmişdir. Bu isə o deməkdir ki, manat dollara qarşı dəyər itirib və ya əksinə dollar manat qarşısında dəyər qazanıb.

Real valyuta məzənnəsi dedikdə hər hansı bir ölkənin əmtəə və xidmətlərini digər ölkənin əmtəə və xidmətlərinə dəyişə biləcəyi məzənnədir.

Real valyuta məzənnəsi=(nominal valyuta məzənnəsi*yerli qiymət)/xa-

rici qiymət.

Real valyuta məzənnəsi ölkələrin idxal və ixrac həcmi müəyyən edən əsas göstəricidir.

Real valyuta məzənnəsi – valyutaları müqayisə olunan ölkələrdə nisbi inflyasiya səviyyəsi də nəzərə alınmaqla hesablanmış cari məzənnədir.

Ölkənin valyutasının məzənnəsini xarici valyuta mübadilə bazarında tarazlaşdıran tələb və təklif qiyməti də məhz real valyuta məzənnəsidir. Bu baxımdan Real valyuta məzənnəsi xalis ixracatı müəyyən edən əsas amil olmaqla müasir iqtisadiyyatda geniş istifadə edilən göstəricilərdən hesab olunur.

Qeyd edildiyi kimi, Real (RM) və Nominal (NM) məzənnələr arasında əsas fərq inflyasiya səviyyəsinə görədir. Belə ki, onlar valyutası müqayisə olunan ölkələrdəki qiymət nisbəti (inflyasiya səviyyəsi) ilə bir-birindən fərqlənir.

Real valyuta məzənnəsi İki ölkədəki məhsulların nisbi qiyməti əsasında formalaşır. Başqa sözlə desək, real valyuta məzənnəsi hər hansı bir ölkənin məhsulunun digər ölkənin məhsulu ilə həyata keçirilən ticarətin nisbətini ortaya çıxarır.

Əgər real valyuta məzənnəsi yüksəkdirsə, o zaman, yerli məhsullar nisbətən baha xarici məhsullar isə nisbətən ucuzdur. Əgər real valyuta kursu aşağıdırsa, yerli məhsullar nisbətən ucuz xarici məhsullar nisbətən bahadır.

Əgər real valyuta məzənnəsi azalarsa, onda bu yerli məhsulların xarici məhsullarla müqayisədə daha ucuz olmasına gətirib çıxaracaq və əksinə.

Beləliklə, valyuta məzənnəsi milli əmtəə dəyərlərinin ölçüsü rolunu bilavasitə deyil dolaylı şəkildə - milli pul vahidlərinin müqayisə olunması vasitəsilə oynayır. Eyni zamanda (ayrı-ayrı əmtəələrin qiymətləri öz dəyərindən müxtəlif şəkildə kənarlaşdığı üçün) valyuta məzənnəsi müxtəlif milli valyutaların alıcılıq qabiliyyətinin nisbətini də ölçür, yəni müxtəlif ölkələrdə qiymətlərin orta nisbətini ifadə edir. Bu zaman beynəlxalq valyuta münasibətlərində mühüm yer tutan və valyuta məzənnələrinin qiymətləndirilməsi prosesində Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (AQP) göstəricisindən istifadə olunur. AQP-i bir nəzəriyyə olaraq beynəlxalq maliyyənin ən geniş yayılmış və mübahisəli nəzəriyyələrindən hesab olunur. Bu nəzəriyyə öz əsasını İngilis iqtisadçısı D.Yum və D.Rikardonun baxışlarından götürür. Onlar hesab edirdilər ki, İngiltərədə Funt-sterlinqin dəyərinin aşağı olması ticarət balansını kəsinin artmasına səbəb olmuşdur. Pulun qiymətdən düşməsi onların fikrincə həmin pulun ifrat dərəcədə çox olmasının nəticəsidir. Valyutaların alıcılıq qabiliyyətinin nisbəti isə müvafiq ölkələrdə tədaviyə ehtiyacı olan pulun miqdarı ilə müəyyən edilir. Məhz bu fikir AQP haqqında müasir nəzəriyyələrin əsasını təşkil edir [1, s.34]. Qeyd edim ki, AQP iki (yaxud bir neçə) ölkə valyutaları arasında müəyyən növ əmtəə və xidmət toplusunun nisbətidir. Başqa sözlə, qeyd etdiyimiz kimi, valyuta məzənnəsi iki ölkə pullarının nisbi dəyəri ilə

müəyyən edilir. Bu zaman pulların “nisbi dəyərini” qiymətlərin səviyyəsi, qiymətlərin səviyyəsini isə tədaviyə olan pulun miqdarı müəyyən edir. Bütövlükdə bu nəzəriyyə tədiyyə balansı tarazlığını dəstəkləmək üçün “müvazinət məzənnəsinin” saxlanılmasına (axtarılmasına) yönəlmişdir. Bu nəzəriyyə sistemli şəkildə ilk dəfə İsveç alimi Qustaav Kassel tərəfindən 1918-ci ildə əsaslandırılmışdır. Q.Kassel hesab edirdi ki, valyuta məzənnəsinin əsasını iki ölkədə “qiymətlərin ümumi səviyyəsi” müəyyən edir [2, s.39]. Həmçinin göstərirdi ki, normal – azad rəqabətli ticarətdə formalaşan valyuta məzənnəsi müvafiq valyutaların alıcılıq gücü arasındakı nisbəti əks etdirir. Lakin sonralar məlum oldu ki, valyuta məzənnəsinin alıcılıq qabiliyyəti üzrə bazar mexanizmi əsasında avtomatik və maneəsiz tarazlaşması fikri bəzən özünü doğrultmur. Ona görə ki, beynəlxalq ticarət həmişə sərbəst olmur və bəzən dövlətlər məhdudiyyətlər də qoyurlar. Sonralar (belə olan halda) C.Keyns və A.Marşal tərəfindən valyuta məzənnəsinə təsir edən və onu alıcılıq qabiliyyətinə uyğunlaşdıran əlavə amilləri (kapital hərəkəti, qiymətə nisbətən elastik tələb anlayışını) daxil edilsə də valyuta məzənnəsinin iki (və bir neçə) ölkədə qiymətlərin səviyyəsi arasındakı nisbətlə müəyyən edilməsi ideyası müasir iqtisadi nəzəriyyədə (xüsusən də Qərbdə) dəyişməz olaraq qalır. AQP eyni zamanda məzənnəyə təsir edə bilər. Belə ki, (AQP-nin məzənnəyə təsiri dedikdə) iki ölkənin valyutalarını müqayisə etdikdə aşağı alıcılıq qabiliyyətinə (yuxarı qiymətlərə) malik ölkənin valyutasının daha ucuz olması (və ya əksinə) başa düşülür. Valyuta məzənnəsində müxtəlif milli təsərrüfatlar arasındakı dəyər münasibətləri ifadə olunduğundan o, müxtəlif ölkələrdə baş verən iqtisadi proseslərin müəyyən mənada ölçü vahididir.

Valyuta məzənnəsinin göstərilən rolu beynəlxalq mübadilənin həyata keçirilməsini mümkün etməklə yanaşı, beynəlxalq hesablaşmalar zamanı (aparılarkən) dəyər meyarlarını və xairici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin ölçülməsinə imkan verir.

Onu da qeyd edim ki, valyuta məzənnəsi müxtəlif ölkələrin xarici ticarət bölməsində formalaşan qiymətlər arasında, yalnız əlaqələndirici həlqə kimi çıxış etmir. O, həm də bütünlükdə ictimai istehsal məsrəflərinin ölçüsü rolunu oynayır.

Dünya bazarı vasitəsilə valyuta məzənnəsi müxtəlif miqdarda milli əməyi vahid ekvivalentə - beynəlmiləl ictimai zəruri əmək sərfinə bərabərləşdirir. Bunun nəticəsində valyuta məzənnəsi ümumi ictimai məhsul və milli gəlirin xarici iqtisadi bölmə vasitəsilə ölkələr arasında yenidən bölgüsünə bilavasitə təsir göstərir ki, bu da Milli dəyərlərin onların beynəlmiləl səviyyəsinə bərabərləşdirilməsi ayrı-ayrı ölkələrin xarici iqtisadi fəaliyyətdən müxtəlif nəticələr əldə etməsinə səbəb olur.

Milli və dünya bazarının dəyər göstəriciləri arasında əlaqə yaradan (bir alət rolunu oynayan) valyuta məzənnəsi beynəlxalq ticarətlə yanaşı, geniş tək-

rar istehsalda da fəal iştirak edir. Məsələn, hər hansı təşəbbüsçü iş adamı valyuta məzənnəsindən istifadə edərək öz istehsal xərclərini dünya bazarı qiymətləri ilə müqayisə edir. Bu ayr-ayrı müəssisələrə və bütövlükdə ölkələrə imkan verir ki, xarici iqtisadi əməliyyatların nəticələrini müəyyən etsinlər. Bununla da əmtəələr dünya bazarında satıldıqda milli əməyin məhsulu beynəlmiləl dəyər ölçüsü əsasında (ümumi etiraf) ifadə olunur.

Yuxarıd qeyd olunanlara əsaslanaraq valyutaların təsnifat əlamətlərinə və valyuta növlərinə görə aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Valyutaların təsnifatı

Əlamətlər	Valyutanın növləri
Valyutanın statusuna görə	Milli valyuta, xarici valyuta regional valyuta
Valyutanın funksional roluna görə	Veksel valyutası, ödəniş valyutası klirinq valyutası, qiymət valyutası, kredit valyutası
Valyutanın dönərlilik şərtlərinə görə	Sərbəst (tam) dönərli valyutalar, nisbətən (qismən) dönərli valyutalar, dönərli olmayan valyutalar
Valyutanın satış üsuluna görə	Nağd, nağdsız elektron
İnfilyasiya səviyyəsindən asılılığına görə	Real, nominal
Valyutalar maddi-əşyavi formasına görə	Nağd, nağdsız
Valyutalar məzənnə dinamikasına görə	Güclü, zəif

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bütövlükdə, Valyuta məzənnələri xarici ticarətdə əhəmiyyətli rol oynayır.

İstənilən ölkənin istehsalçısı valyuta məzənnəsi ilə öz istehsal etdiyi əmtəələri dünya bazar qiyməti ilə müqayisə edə bilər ki, bu da istehsalçının iqtisadi fəaliyyət nəticəsində əldə edəcəyi maliyyəni proqnozlaşdırmağa şərait yaradır.

Valyuta məzənnəsi ölkənin tədiyyə balansının vəziyyətinə də təsir göstərir. Belə ki, valyuta məzənnəsi dünya ölkələri arasında istehsal nəticələrinin yenidən bölgüsünə təsir edir ki, bəzən bu sahədə ölkələr arasında maraqların toqquşması baş verir, Belə olan halda, dövlətlərarası səviyyədə müvafiq qərarlar qəbul etmək lazım gəlir.

Valyuta məzənnəsi inflyasiyaya əsasən idxal qiymətləri vasitəsilə təsir

göstərir. Milli valyutanın məzənnəsi xarici valyutalara nəzərən yüksəldikdə idxal qiymətləri ucuzlaşır, milli valyutanın məzənnəsi xarici valyutalara nəzərən aşağı düşdükdə isə, əksinə, idxal malları bahalaşır.

Qeyd edim ki, müxtəlif ölkələrin milli valyutalarının məzənnəsi (alqı-satqı vasitəsilə) valyuta bazarları vasitəsilə formalaşır. Valyuta bazarları isə dünyada baş verən siyasi və iqtisadi hadisələrin gedişinə qarşı son dərəcə həssasdırlar.

Ölkələrin xarici gəlir və xərclərinə bilavasitə və dolaylı şəkildə təsir göstərən hər hansı bir hadisə, dəyişiklik dərhal valyuta bazarlarında öz əksini tapır və valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə səbəb olur.

Hər bir ölkədə milli valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə bir çox amillər təsir göstərir ki, bunlar iki qrupda birləşir:

- 1) Struktur amillər;
- 2) Konyuktur amillər;

Struktur amillərə ölkənin tədiyyə balansının vəziyyəti, ölkənin milli pul vahidinin alıcılıq qabiliyyəti, inflyasiyanın səviyyəsi və s.

Konyuktur amillərə (yəni tez-tez dəyişən) ölkədəki mövcud pul kütləsinin həcmi, dünya bazarında qiymətlərin dəyişməsi (bu valyuta məzənnəsinə də təsir göstərir) və s.

Valyuta məzənnəsinin dəyişməsi həm ölkənin iqtisadi həyatına, həm də ölkənin iqtisadi həyatını xarakterizə edən göstəricilərə təsir göstərir.

Qeyd olunduğu kimi valyuta məzənnəsi daxili bazara və xarici iqtisadi əlaqələrə təsir göstərir.

İndi valyuta məzənnəsinin (qeyri-sabitliyinin) dəyişməsinin beynəlxalq ticarətə təsirini nəzərdən keçirək.

Əvvəla, valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi onu göstərir ki, xarici valyutaya çevrilərkən müəyyən məbləğ, yəni milli valyuta indi əvvəlkinə nisbətən az miqdar xarici valyutayı ifadə edir və əksinə hər vahid xarici valyutaya daha çox yerli valyuta əldə etmək olar [1, s.29]. Bu halda xarici ixracatçı öz valyutasında əvvəlki məbləği əldə etmək üçün malın bu ölkə valyutası ilə ixrac qiymətini artırmağa məcbur olur. Bu ixraca gedən malın bütün istehsal xərclərinin ödənilməsi və müəyyən mənfəət əldə edilməsi zəruriliyi ilə əlaqədardır. Lakin ixrac qiymətlərinin belə qaldırılması həmin malın ixrac miqdarının azalmasına səbəb olur. Çünki bir tərəfdən həmin malın yerli istehsalçıları arasında rəqabət artır, digər tərəfdən isə yerli əvəzedici malların istehlakına keçilməsi ehtimalı yaranır. Eyni zamanda ixrac qiymətlərinin lazımı qədər artırılma bilməməsi həmin malın bu ölkəyə satılmasını qeyri-rentabelli edir.

2. Milli valyutanın ucuzlaşması eyni zamanda idxalı bahalılıqdır ki, bu da ölkədə qiymətlərin artmasını, istehlakının azalmasını, yaxud idxalı əvəz edən sahələrin inkişafını situmullaşdırır. Valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi

milli valyuta ilə borcların real məbləğini azaldır. Xarici valyutada ifadə olunmuş xarici borcların yükünü ağırlaşdırır. Ölkədə mənfəət, faiz, dividend şəkilində xarici investorların gəlirlərinin xaricə aparılması əlverişsiz olur.

Eyni zamanda valyutası ucuzlaşan ölkədə ixracın artmasına stimül çoxalır. Çünki xaricdə mal satışından əldə edilmiş eyni miqdar xarici ödəmə vasitələri dəyişdirilərkən, indi xarici valyuta ilə ifadə olunmuş daha çox məbləğ əldə etmək mümkündür. Beləliklə, ixracatçılar öz valyutaları qiymətdən düşdükdən sonra malları(nı) xaricdə rəqabət qabiliyyətli dünya qiymətləri ilə valyutada lazım olan mənfəəti əldə edərlər.

Valyuta məzənnəsi yüksəldikcə daxili qiymətlərin rəqabət gücü azalır, ixracın səmərəliliyi azalır. Bunlar isə ixrac səhələri və milli istehsalın bütövlükdə azalmasına gətirib çıxara bilər. İdxal isə əksinə genişlənir. Ölkəyə xarici kapitalın axını təşviq edilir, xarici investisiyalar üzrə mənfəətin xaricə aparılması artır. Xarici valyuta ilə ifadə olunmuş xarici borcların real məbləği azalır.

Valyutanın xarici və daxili ucuzlaşması, yəni onun məzənnəsi ilə alıcılıq qabiliyyəti arasındakı fərq beynəlxalq ticarət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər pulun daxili inflyasiya xarakterli qiymətdən düşməsi valyuta məzənnəsinin azalmasından sürətlidirsə, digər eyni şərtlər daxilində mal idxalı təşviq edilir. Əgər inflyasiya nəticəsində valyutanın xarici alıcılıq qabiliyyəti onun daxili alıcılıq qabiliyyətindən sürətlə aşağı düşərsə, xarici rəqiblərin bazardan sıxışdırılıb çıxarılması məqsədi ilə valyuta dempinqi, yəni malların orta dünya qiymətlərindən ucuz qiymətlərlə kütləvi ixracı üçün şərait yaranır. Valyuta dempinqi üçün aşağıdakılar xarakterikdir:

1. İxracatçı, malları inflyasiyanın təsiri ilə daxili bazarda yüksəlmiş qiymətlərlə satın alaraq, onu xarici bazarda daha sabit valyuta ilə orta dünya qiymətlərindən aşağı qiymətlərlə satır;

2. İxrac qiymətlərinin azalma mənbəyi əldə edilmiş daha sabit xarici valyutanın ucuzlaşmış milli valyutaya çevrilməsi zamanı meydana çıxan fərkdir;

3. Malların kütləvi ixracı ixracatçılar üçün ifrat, mənfəət təmin edir. Dempinq qiyməti istehsal qiymətindən və ya maya dəyərindən aşağı da ola bilər [1, s.31]. Lakin ixracatçılar üçün həddən artıq azaldılmış qiymət əlverişli deyildir, çünki malların xarici rəqiblərə təkrar ixracı nəticəsində milli mallara rəqabət çoxala bilər.

Məlumdur ki, valyuta dempinqi ölkələr arasında zidiyyətləri artırır, onların ənənəvi əlaqələrinə xələl gətirir, rəqabət mübarizəsini kəskinləşdirir. Valyuta dempinqini həyata keçirən ölkədə ixracatçıların mənfəəti artır, lakin (eyni zamanda) daxili qiymətlərin artması nəticəsində əhalinin rifah səviyyəsi pisləşir. Dempinq obyektı olan ölkədə isə ucuz xarici malların rəqabətinə davam gətirməyən iqtisadiyyat səhələrində inkişaf zəifləyir, işsizlik çoxalır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, valyuta məzənnəsi (onun dəyişməsi) ümu-

mi milli məhsulun xarici bazarlarda satılan hissəsinin ölkələr arasında yenidən bölüşdürülməsinə təsir edir. Bu baxımdan dünyada əsasən iki valyuta məzənnələri sistemi mövcuddur ki, bunlar sabit və dəyişən məzənnə sistemləridir.

Sabit məzənnə sistemi tətbiq edən ölkələr əsasən milli pulunun dəyərini çox böyük bir iqtisadi gücü olan ölkənin pulunun dəyərinə görə ölçürlər. Bu dominant xarici valyuta Bretton-Vuds sistemi vaxtı ABŞ dolları idi. Avrozonada isə bu təbii ki, avro hesab olunurdu rəsmi şəkildə.

Məlum olduğu kimi, bazar qiymətləri valyuta partiretinin icazə verildiyi dar çərçivə intervalında üzür. Bu səbəbdən, mərkəzi banklar valyuta kursunu nəzərdə tutulan sərhədlər intervalında saxlamaq üçün mərkəzi banklar mütəmadi valyuta bazarına müdaxilə edir [2, s.27].

Üzən məzənnə sistemi bəzən sərbəst dəyişən və ya elastik məzənnə sistemi adlandırırlar. Bu məzənnə sistemində dövlət valyuta bazarına müdaxilə etmir. Valyuta kursları bazarda tələb və təklifin tarazlaşması əsasında formalaşır. Üzən məzənnə sisteminin tərəfdarları əsasən neoklassik (monetaristlər) olmuşlar. Bu sisteminin tərəfdarlarından M.Fridmen (Çikaqo məktəbinin başçısı), A.Lindbek (Stokholm Universiteti), L.Erxard, Q.Qirş (Freybur məktəbi) və s. iqtisadçılar vardır.

Valyuta bazarında tələb sabit olduqda təklifin artması və ya əksinə təklif sabit olduğu halda tələbin azalması nəticəsində valyuta kurslarında dəyişmələr baş verir. Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda görürük ki, ölkələrin yalnız 30%-i üzən məzənnə sistemindən istifadə edir. Demək olar ki, onların da təqribi yarısı valyuta məzənnələrinə minimal müdaxilələr edirlər. Əsasən inkişaf etmiş ölkələr sərbəst üzən məzənnə siyasətindən istifadə edirlər. Bunlara misal olaraq ABŞ, Yaponiya, Avrozana ölkələrini göstərə bilərik.

Milli valyutanın məzənnəsini süni surətdə aşağı salmaq və ya qaldırmaq gələcəkdə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də valyuta məzənnəsi dövlətin iqtisadi tənzimləmə tədbirləri vasitəsilə reallaşdırılır.

Milli valyutanın süni bahalaşması nəticəsində ölkə üzrə ixrac dinamikası aşağı düşər, çünki həmin ixrac edilən məhsulların dəyəri dünya bazar qiymətindən yuxarı olar. İdxal isə artır. Lakin valyutanın dəyər qazanması insanların əlində olan sərvətlərin dəyərini artırır.

Milli valyutanın məzənnəsini süni surətdə aşağı saldıqda isə iqtisadiyyatda canlanma olur, səbəb isə ixrac potensialının artmasından irəli gəlir. İxracı artırılması üçün milli gəlirin çox hissəsi istehlakın azalması nəticəsində istehsal sahəsinə yönəlir, istehlak qiymətləri artır, həyat səviyyəsi pisləşir.

Milli valyuta məzənnəsinin tənzimləməsi dövlətin apardığı monetar siyasətdən aslıdır. İqtisadi məqsədlər, xarici iqtisadi siyasət, sosial-iqtisadi hədəflər və s. amillər burada mühüm rola malikdir.

Milli iqtisadiyyatının təşəkkülündə valyuta münasibətlərinin, o cümlə

dən valyuta bazarının idarə olunması və tənzimlənməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki valyuta bazarında tarazlı tələb və təklifi təmin etmədən, milli pulun məzənnəsini yüksəltmədən iqtisadiyyatın normal inkişafına nail olmaq çətinidir. Məhz valyuta münasibətlərinin düzgün qurulması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə mühüm təsir edən amillərdəndir. Belə ki, pul tədavülünün qaydaya salınması, valyuta məzənnəsi, qiymət siyasəti, müxtəlif valyuta əməliyyatlarının aparılması tarazlı iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindəndir [10, s.167].

Ona görə də iqtisadiyyatın sabitləşməsi tədbirlərini həm də valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi tədbirləri kimi qiymətləndirmək olar. Muasir dövrdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması valyuta rejiminin səmərəliliyinin artırılması ilə üzvü şəkildə əlaqədərdir. Valyuta tənzimlənməsi iqtisadi tənzimlənmənin mühüm tərkib hissəsi olmaqla onun çoxtərəfli məqsədlərinin yerinə yetirilməsinə, yəni dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə, işsizlik və inflyasiyanın artımının dayandırılmasına, ödəniş balansı müvazimətinin dəstəklənməsinə yönəldilir.

Bu baxımdan, Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi valyuta siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm yer tutur. Valyuta siyasəti, valyuta tənzimlənməsi özlüyündə dövlətin iqtisadi siyasətində əhəmiyyətli rol oynayır. Milli valyutanın dövrəliyi və onun mübadilə məzənnəsi həm də milli iqtisadiyyatın inkişafının nəticəsidir.

Məlum olduğu kimi, Valyuta siyasətinin həyata keçirilməsində həm bazar mexanizmi vasitələri, həm də dövlət tərəfindən görülən tədbirlər mövcuddur.

Valyuta siyasəti hüquqi baxımdan ölkənin valyuta qanunvericiliyi və valyuta normaları üzrə dövlətlərarası bağlanan ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrlə rəsmiləşdirilir. Valyuta siyasəti müxtəlif forma və istiqamətlərdə həyata keçirilir. Ölkədə düzgün valyuta siyasətinin aparılması mövcud valyuta ehtiyatlarının toplanmasına, onların səmərəli bölgüsü və istifadəsinə, eləcə də beynəlxalq hesablaşmaların aparılmasına, ticarətin maliyyələşdirilməsinə və valyuta əməliyyatlarının aparılması qaydalarının reqlamentləşdirilməsinə imkan verir. Valyuta siyasətinin aparılmasının forma və istiqamətləri hər bir dövlətin iqtisadi inkişafı, həmin ölkədə valyuta məzənnəsinin mövcud səviyyəsi ilə, ölkədə toplanmış valyuta ehtiyatlarının miqdarı ilə müəyyən edilir. Valyuta siyasəti cari və uzunmüddətli valyuta siyasətinə bölünür. Cari valyuta siyasəti valyuta kanyukturasının və valyuta bazarı fəaliyyətinin gündəlik (çevik şəkildə) tənzimlənməsidir. Belə tənzimlənmənin məqsədi tədiyyə balansı müvazimətinin dəstəklənməsi, milli və dünya valyuta sisteminin fəaliyyət mexanizminin nizamlanmasıdır. Cari valyuta siyasəti mərkəzi banklar, maliyyə və valyuta mərkəzi orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu siyasət milli pul və valyuta sistemi elementlərinə təsir göstərir. Uzunmüddətli (struktur) valyuta

siyasəti beynəlxalq valyuta mexanizmində özünü göstərən birliklər, məsələn, Avropa İqtisadi Birliyi daxilində valyuta tənzimlənməsidir.

Bütövlükdə, dövlət tərəfindən valyuta tənzimlənməsi birbaşa və dolayı yola həyata keçirilir. Birbaşa valyuta tənzimlənməsi qanunvericilik aktları vasitəsilə, dolayı valyuta tənzimlənməsi isə bazarın iqtisadi agentlərinin davranışına, iqtisadi o cümlədən misliyyə-kredit üsulları ilə təsir etmək yolu ilə aparılır [15].

Dövlətin valyuta tənzimlənməsi sahəsində həyata keçirdiyi Valyuta siyasətinin aşağıdakı əsas formaları vardır.

Diskont və deviz siyasəti, onun növləri olan; valyuta investisiyası; valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası; Valyuta məhdudlaşdırılması; valyuta dönərliliyi dərəcəsinin tənzimlənməsi; valyuta məzənnəsi rejimi; devolvasiya; revolvasiya.

Diskont və deviz valyuta siyasəti milli valyuta məzənnəsinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Diskont (uçot) valyuta siyasəti faiz səviyyəsini dəyişdirməklə həyata keçirilən valyuta siyasətidir. O, Mərkəzi bankın iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə yönəldilmiş pul-kredit siyasəti formalarından biridir.

Diskont valyuta siyasəti-ölkədə inflyasiya səviyyəsinə, tədiyyə balansının vəziyyətinə, valyuta məzənnəsinə təsir göstərmək məqsədilə uçot (faiz) dərəcələrinin rəsmi aşağı salınması və yuxarı qaldırılması yolu ilə həyata keçirilir. Faiz dərəcələrinin yüksəldilməsi pul kütləsi və kredit həcmının məhdudlaşdırılması, tədiyyə balansının yaxşılaşdırılması üçün xarici kapitalın ölkəyə axınının stimullaşdırılması, valyuta ehtiyatlarının qorunması və valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi məqsədini güdür. Faiz dərəcələrinin aşağı salınması - "ucuz pul" siyasəti kreditlərin verilməsini təşviq edir və kapitalın ölkədən getməsinə səbəb olur.

Deviz valyuta siyasəti dövlət orqanlarının valyuta bazarına müdaxilə etməklə xarici valyutanın alıb-satılması yolu ilə milli valyuta məzənnəsinə təsir etmək üsuludur. Belə ki, milli valyutanın məzənnəsinin yüksəldilməsi məqsədilə mərkəzi banklar xarici valyutanı satır, aşağı salmaq məqsədilə isə xarici valyutanı satın alır. Deviz siyasəti başlıca olaraq göstərilən valyuta müdaxiləsi şəklində, yəni milli valyuta məzənnəsinin tənzimləmək üçün xarici valyutanın alınıb-satılması əməliyyatları ilə həyata keçirilir [14, s.214].

Deviz siyasəti valyuta məzənnəsinə böyük təsir göstərir, lakin müvəqqəti və məhdud miqyasda.

Deviz valyuta siyasətinin formalarından biri valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyasının (çoxşaxəliliyinin) təmin olunmasıdır. Valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası-valyuta ehtiyatlarının tərkibinə beynəlxalq hesablaşmaları təmin etmək, valyuta müdaxiləsini aparmaq və valyuta itkilərinin qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif valyutaların daxil edilməsi yolu ilə valyuta

ehtiyatlarının quruluşunu (strukturunu) tənzimləmək sahəsində dövlətlərin, bankların, transmilli şirkətlərin yeritdiyi siyasətdir. Bu siyasət adətən qeyri-sabit valyutaların satılması və sabit valyutaların alınması yolu ilə həyata keçirilir.

Deviz valyuta siyasətinin bir forması da valyuta intervansiyası (valyuta bazarına müdaxilə edilməsi) siyasətidir. Valyuta bazarına müdaxilə edilməsi xarici valyutaların alınib-satılması yolu ilə aparılır.

Deviz valyuta siyasətinin digər bir forması valyuta məhdudlaşdırılması siyasətidir. Bu siyasət milli valyuta ilə aparılan əməliyyatların məhdudlaşdırılmasına yönəldilən valyuta siyasətidir. Bu siyasət milli valyutaların beynəlxalq hesablaşmalarda valyuta və kredit əməliyyatları vasitəsi kimi istifadə olunan valyutaya sərbəst çevrilməsinə mane olan valyuta siyasətidir.

Dövlətin həyata keçirdiyi valyuta siyasəti formalarından valyuta məzənnələrinin devolvasiya və revolvasiya siyasətinin özünəməxsus rolu vardır. Dünya ölkələri xarici ödənişlərdə müvazinəti təmin etmək üçün rəsmi qərarla milli valyutaların xarici alıcılıq qabiliyyətini aşağı salırlar, yəni devolvasiya edirlər. Devolvasiya latın sözü olun “aşağı salmaq” mənasını verir. Ümumiyyətlə, devolvasiya qanunvericilik yolu ilə milli valyutanın qızıl məzmununun və yaxud ölkənin milli valyutasının rəsmi kursunun (məzənnəsinin) qızıla və ya başqa valyutalara olan nisbətinin aşağı salınması deməkdir. Bu və ya digər ölkədə milli valyutanın devolvasiya siyasəti tədiyyə balansının kəsirinin aradan qaldırılmasına yönəldilən tədbirlər kimi istifadə edilir. Bu baxımdan hər hansı bir dövlət devolvasiya siyasətini həyata keçirdikdə 2 başlıca məqsədi qarşısına qoyur;

1. Ölkədə ixracı stimullaşdırmaq, idxalı isə məhdudlaşdırmaqla xarici ticarət balansını və buna müvafiq olaraq ölkənin tədiyyə balansı kəsirini aradan qaldırmaq;

2. Aparılan devolvasiya siyasəti nəticəsində ölkədə mövcud daxili qiymətlərə xarici qiymətlər arasında yaranmış qeyri-mütənasibliyi aradan qaldırmaq.

Revolvasiya siyasəti başqa ölkələrin valyutalarına və beynəlxalq pul hesablaşma vahidlərinə nisbətən milli valyutanın məzənnəsinin dövlət tərəfindən rəsmi olaraq artırılmasıdır. Başqa sözlə, revolvasiya siyasəti dövlətin rəsmi qərarı ilə milli valyutanın xarici valyutaya nisbətdə qiymətinin yeksəldilməsidir. Dövlət revolvasiya siyasətini həyata keçirməklə daxili qiymətləri yüksəldir, ixracatı azaldır, xarici malların qiymətini valyuta ilə aşağı salaraq idxalı artırır və bunun nəticəsində ölkənin tədiyyə balansının kəsirini aradan qaldırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev D. Beynəlxalq maliyyə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 2000, - 330 s.

2. Qənbərov F.Ə. Məzənnə siyasəti: yeni çağırışlar və imkanlar. Monoqrafiya. – Bakı: Avropa, - 2021, - 295 s.
3. Qənbərov F.Ə. Valyuta məzənnəsi və iqtisadi artım. “Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri: nailiyyətlər və perspektivlər”, Kollektiv monoqrafiya. – Bakı: Avropa, - 2015, - 126 s.
4. Quliyeva N.T. Valyutanın dönərliyi. - Bakı, - 2003.
5. Sadıqov M.M., Balayeva E.Ə., Həmişəyeva Ş.Ü. Beynəlxalq Valyuta– Kredit Münasibətləri və Xarici ölkələrin kredit sistemi. - Bakı, - 2003.
6. Sadıqov M.M və b. Beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. – Bakı, - 2003.
7. Adam Smit. Xalqların sərvəti (tərcümə). – Bakı: İqtisad Universiteti, - 2010, - 827 s.
8. Киреев А. Международная макроэкономика. Учебник. - 2014
9. Бункина М.А., Семенов А.М. Основы валютных отношений. - Москва, - 2000.
10. Грицюк Т.В. Государственное регулирование экономики: теория и практика. - Москва: РДЛ, - 2004, - 288 с.
11. Илларионов А.Н. Реальный валютный курс и экономический рост // Вопросы экономики, - 2002, №2.
12. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. - Москва: Гелиос АРБ, - 2002, - 352 с.
13. Красавина Л. И. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. - Москва, - 2000.
14. Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. Уч. пособие. – Москва, - 2003.
15. Пищик В.Я. Эволюция режимов валютного курса с современных условиях // Банковское дело, - 2011. №2.
16. Понаморенко В.Е. Валютное регулирование и валютный контроль. – 2012.
17. Суетин А.А. Международные валютно-финансовые отношения. Учебник. – Москва, - 2010
18. Товар Гарсия Э.Д. Влияние глобализации на финансовое развитие формирующихся // Финансовый журнал, - 2012. №1, - с.37-48.
19. Шуркалин А.К. Современные международные валютно-кредитные отношения. Уч.пособие. – Москва, - 2009.

ВАЛЮТНЫЙ КУРС И ЕГО РЕГУЛИРОВАНИЕ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Г.Г.АСЛАНОВ

РЕЗЮМЕ

Влияние валютной политики стран, в том числе валютных курсов, на развитие внешней торговли на макроэкономическом уровне всегда было в центре внимания экономистов.

Одной из основных тенденций современной мировой экономики является нестабильность валютных курсов в глобальном масштабе. Резкие колебания валютных курсов оказывают существенное влияние на экономику стран (как отрицательное, так и положительное). В связи с этим изучение проблемы имеет большое теоретическое и практическое значение.

Основной целью исследуемой проблемы является изучение механизма формирования валютного курса, его экономических последствий, оценка его влияния на внешнюю торговлю и исследование путей устранения его негативных последствий. Эти и другие вопросы подробно рассматриваются в статье.

Ключевые слова: внешняя торговля, валютный курс, классификация валют, мировая валютная система, национальная валютная система, паритет покупательной способности

EXCHANGE RATE OF CURRENCY IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS AND ITS REGULATION

H.H.ASLANOV

SUMMARY

The impact of countries' monetary policy, including exchange rates, on the development of foreign trade at the macroeconomic level has always been in the focus of attention of economists.

One of the main trends in the modern world economy is the instability of exchange rates on a global scale. Sharp fluctuations in exchange rates have a significant impact on the economies of countries (either negative or positive). In this regard, the theoretical study of the problem is of great importance in the current globalized world.

The main purpose of the problem under study is to study the mechanism of exchange rate formation, its economic consequences, to evaluate its effects on foreign trade and to investigate ways to eliminate its negative effects. These and other issues are studied in detail in the article.

Keywords: foreign trade, exchange rate, currency classification, world currency system, national currency system, purchasing power parity

UOT 330; 330.4; 330.43

**İQTİSADI ARTIM İLƏ NEFT VƏ QEYRİ - NEFT SEKTORLARI
ÜZRƏ ÜDM İSTEHSALI ARASINDA KOİNTEQRASIYA
ASILILIQLARININ TƏHLİLİ
(Azərbaycan Respublikasının təmsalında)**

N.S.ƏYYUBOVA
Bakı Dövlət Universiteti
nayyubova50@gmail.com

Məqalə Azərbaycan Respublikasında neft və qeyri-neft sektorlarında ÜDM istehsalının iqtisadi artıma təsirinin ekonometrik təhlili məsələlərinə həsr edilmişdir. İlk statistik məlumatlar əsasında nəzərdən keçirilən zaman sıralarının dinamikasının tədqiqi nəticəsində bu sıraların qeyri-stasionarlığı müəyyən edilmişdir ki, bu da “yüksək keyfiyyətli” proqnoz modelinin qurulmasına imkan vermir. Tədqiqatın məqsədlərinə nail olmaq və proqnoz qiymətləndirmələrinin hesablanması istifadə olunan modelin adekvatlığını təmin etmək üçün zəruri ekonometrik prosedurlar həyata keçirilmiş və birinci dərəcəli fərqlərlə zaman sıralarının stasionarlığı müəyyən edilmişdir.

VEC modelinin formalaşdırılması prosesində irəli sürülən hipotezlər ekonometrik testlərdən istifadə etməklə sınaqdan keçirilmişdir. Stasionarlıq üçün genişləndirilmiş Dikki Fuller testi tətbiq olunmuş və iqtisadi göstəricilər arasında kointeqrasiya asılılıqlarını xarakterizə edən xətlərinin korreksiyası üçün vektor modeli (VECM) metodundan istifadə edilmişdir. Engle Granger və Johansen prosedurlarının tətbiqi bir kointeqrasiya asılılığının mövcudluğunu aşkar etmişdir. Xarici şoklara zaman sıralarının cavablarını təsvir edən impuls funksiyalarının cavabları modelin asılı olmayan dəyişənlərinə uyğun olaraq öyrənilmiş və qiymətləndirilmişdir. Bu model çərçivəsində səbəb-nəticə əlaqələri gecikmələrin uzunluğuna və Granger səbəb-nəticə testinə əsasən müəyyən edilmişdir. Alınan nəticələr nəzərdən keçirilən dəyişənlər arasında uzunmüddətli balanslaşdırılmış əlaqələri əsaslandırır.

Açar sözlər: İqtisadi artım, neft və qeyri-neft sektorları üzrə ÜDM istehsalı, reqressiya təhlili, stasionarlıq, homoskedastiklik, kointeqrasiya münasibəti, xətlərin korreksiyası üçün vektor modeli

Giriş. Dövlət makroiqtisadi tənzimləmə sistemini təkmilləşdirilərkən iqtisadi siyasət elementlərinin tətbiqinin səmərəliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə göstəricilər arasında, endogen və ekzogen göstəricilər arasında asılılıqların müəyyən edilməsi və öyrənilməsi, bu əlaqələrin kəmiyyət qiymətləndirilməsi, qanunauyğunluqların müəyyən

edilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf dinamikasını xarakterizə edən trendlərin işlənib hazırlanması və onların idarəetmədə tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Riyazi və statistik metodlara əsaslanan ekonometrik modellər, onların yoxlanılması və tətbiq edilməsi proqnoz şərtlərinin hazırlanması üçün iqtisadi obyektlərin kəmiyyət xüsusiyyətləri arasında əlaqəni müəyyən etməyə, modeldəki bütün parametrlərin qiymətlərini müəyyən etməyə və onun öyrənilən parametrin real davranışına uyğunluğunun adekvatlığını təmin etməyə, modelin effektiv qiymətlərini əldə etməyə, modelin nəticələrinə əsaslanan empirik məlumat iqtisadi qiymətləndirmə və nəticələrə əsaslanmağa imkan verir [3, 7-9].

Aktuallıq. İqtisadiyyatın idarə edilməsində və dövlət tərəfindən tənzimlənməsində mühüm iqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılması məsələləri çox aktualdır. Ekonometrik tədqiqatlarda müxtəlif şoklara dəyişənlərin reaksiyalarının öyrənilməsi ilə iqtisadi göstəricilərin modelləşdirilməsi geniş vüsət almışdır [6]. Proqnozlaşdırma təkcə kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyətdir. Başqa sözlə desək, tədqiqatçı sadəcə olaraq tədqiq olunan göstəricinin kəmiyyət dəyişikliyini göstərə bilər, həm də bu dəyişikliyin başqa hansı göstəricilərdən və hansı şəkildə asılı ola biləcəyini göstərə bilər. Modellərin hazırlanması prosesində məlumatların statistik təhlili, amillər arasında asılılıqların və əlaqələrin təhlili proqnozlaşdırma üçün zəruridir. Geniş imkanlarına görə ekonometrik tədqiqatlarda çox tətbiq olunan avtoregressiya modelləri, kointeqrasiya münasibətləri, xətlərinin korreksiyası üçün vektor modelləri struktur formada təqdim etməyə və regressiya modelləşdirməsini həyata keçirərkən həlli mümkün olmayan və ya çətinlik yaradan analitik problemləri həll etməyə imkan verir [13, 16].

İqtisadi artımı xarakterizə edən ən mühüm parametrlərə ümumi daxili məhsul, ev təsərrüfatlarının istehlak səviyyəsi, dövlət müəssisələrində istehlakın səviyyəsi, investisiyaların həcmi, məhsul və xidmətlərin ixracı, idxalı və həmçinin milli iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən hesab olunan neft və qeyri-neft sektorları üzrə istehsalın həcmi aid olunur.

Empirik tədqiqat. Tədqiq olunan zaman sıraları üçün regressiya modelinin tətbiq imkanlarının genişləndirilməsini təmin edən xətlərin korreksiyası üçün vektor modellərinin üstünlükləri çoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, zaman sıralarının qeyri-stasionarlığı nəticəsində modeldəki dəyişənlərin bir-birindən asılı olması, korrelyasiya etməsi hipotezlər, testlər yoxlandıqdan sonra əsası olmayan və çox sayda tənliliklər, kointeqrasiya münasibətləri formalaşdırıla bilər [14, 15]. Dəyişənlərin ekzogenlik dərəcəsi yoxlandıqdan sonra bu tənliliklərin sayı birə endirilə bilər.

Azərbaycanda iqtisadi artımı ilə neft və qeyri-neft sektorları üzrə ÜDM istehsalı göstəriciləri arasında asılılığı xarakterizə edən kointeqrasiya münasibətini, kointeqrasiya rəqəmini formalaşdırmaq, xətlərin korreksiyası

üçün vektor modelini qurmaq üçün zaman sıralarının parametrlər üzrə ilkin təhlili aparılmışdır. Ekonometrik testlərin aparılması üçün tələb olunan statistik məlumatlar Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytından [4], Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi saytından [5], açıq beynəlxalq internet resurslarından [10] götürülmüşdür. Müşahidə periodu 2000 – 2024-cü illəri əhatə edir (illik göstəricilərlə). İqtisadi artım üçün asılı dəyişən kimi ÜDM – mln.manatla, asılı olmayan dəyişənlər kimi neft sektoru üzrə ÜDM istehsalı – mln.manatla, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM istehsalı – mln.manatla götürülmüşdür. Empirik təhlil Excel və Eviews 12 proqram paketlərinin imkanlarından istifadə edilərək yerinə yetirilmişdir. İqtisadi artım – $ECOGR$, neft sektoru üzrə ÜDM istehsalı – $GDP_OİL$, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM istehsalı – $GDP_NON_OİL$ kimi işarə olunmuşdur.

Asılı dəyişən $ECOGR$, asılı olmayan dəyişənlər $GDP_OİL$ və $GDP_NON_OİL$ üçün xətti asılılığı ifadə edən reqressiya analizinin nəticələrinə əsasən formal model aşağıdakı kimidir:

$$ECOGR = 1.009729GDP_OİL + 1.153688GDP_NON_OİL - 322.2815 \quad (1)$$

Müəyyən edilmişdir ki, model üçün R^2 99%; F -statistika 76196,02 (prob. 0,000000); $Akaike$ informasiya meyarı 15,31498; $Schwarz$ meyarı 15,46124; $Durbin-Watson$ statistikasına 0,67; $GDP_OİL$ üçün t -kriteriyası prob.=0.0000 ehtimalı ilə 71.6, $GDP_NON_OİL$ üçün prob.=0.0000 ehtimalı ilə 119.9 təşkil etmişdir. Determinasiya əmsalı model üçün izahedicilik faktorların seçimini 99% izah edir, təsadüfi komponentlər üçün 1% qalır ki, bu da qənaətbəxş hal kimi qiymətləndirilir. $Fisher$ kriteriyasının aldığı qiymət də yüksək ehtimalla alınmışdır. Alınan müsbət nəticələrə baxmayaraq $Durbin-Watson$ statistikasına kifayət qədər qənaətbəxş deyil və müsbət avtokorrelyasiyanın mövcudluğunu göstərir. Müşahidələrin sayı $n_1=25$ və sərbəstlik dərəcələrinin sayı $n_2=2$ əsasında müvafiq olaraq 95% ehtimalla kritik nöqtələrin aşağı və yuxarı sərhədləri $d_l=0,981$ və $d_u=1,305$ təşkil edir. $DW=0,78$ olduğundan və bu nöqtələrin solunda yerləşir. Bu isə reqressiya modelində müsbət avtokorrelyasiyanı və modelin qeyri-stasionarlığını izah edir.

Kointeqrasiya münasibətlərini müəyyən edən testlər aparmaq üçün tədqiq olunan sıraların stasionarlığı təmin olunmalıdır [12]. Aparılan testlər nəticəsində zaman sıralarının ilkin göstəriciləri üzrə stasionar olmaması, birinci tərtib fərqlərlə isə inteqrasiya edən zaman sıraları olması müəyyən olunmuşdur.

$Dickey-Fuller$, $KPSS$, $Phillips-Perron$, $Breusch-Godfrey$ serial correlation LM -test, $Ljung-Box$ və $Augmented Dickey-Fuller$ prosedurları zaman sıralarında stasionarlığı müəyyən etmək üçün avtoreqressiya modelləşdirməsində istifadə olunur. $Augmented Dickey-Fuller$ testi $Dikki-Fuller$ testinin genişləndirilmiş formasıdır. Bu test, verilənlər üzrə zaman sırasında fərqlər me-

todundan istifadə edərək, mövcud avtokorrelyasiyanı zaman sırasından xaric edərək, stasionarlıq üçün testi yoxlama imkanlarına malikdir. *Augmented Dickey-Fuller* vahid kök testi p əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə t - test meyarını hesablayır, 1%, 5% və 10% ehtimallarla t - testi üçün kritik qiymətlər alır. Bu nəticələr əsasında zaman sırasının stasionar olması müəyyən edilir [11, 17].

Beləliklə, *ECOGR*, *GDP_OİL*, *GDP_NON_OİL* zaman sıraları üçün birinci tərtib fərqlərlə stasionarlığın müəyyən olunması üçün *Augmented Dickey-Fuller* vahid kök testindən istifadə edilmiş və aşağıdakı nəticələr alınmışdır. İlk göstəricilərə görə constant və linear trend; lag uzunluğu 0, 1, 2; maxlaq=2, 5 parametrləri, birinci tərtib fərqlərə görə constant və linear trend; lag uzunluğu 1; maxlaq=2, 5 parametrləri tətbiq olunmuşdur (cədvəl 1-ə bax).

Cədvəl 1

Augmented Dickey-Fuller testinin nəticələri

	Kritik qiymət 1%	Kritik qiymət 5%	Kritik qiymət 10%	t-meyarı	Ehtimal
İlkin göstəricilərlə zaman sıraları					
<i>ECOGR</i>	-4.394309	-3.612199	-3.243079	-2.553953	0.3021
<i>GDP_OİL</i>	-3.769597	-3.04861	-2.642242	0.450218	0.9805
<i>GDP_NON_OİL</i>	-4.416345	-3.622033	-3.248592	-1.034295	0.9188
Birinci tərtib fərqlərlə zaman sıraları					
<i>ECOGR</i>	-4.440739	-3.632896	-3.254671	-5.838374	0.0005
<i>GDP_OİL</i>	-4.440739	-3.632896	-3.254671	-6.594864	0.0001
<i>GDP_NON_OİL</i>	-4.416345	-3.622033	-3.248592	-2.896931	0.1813

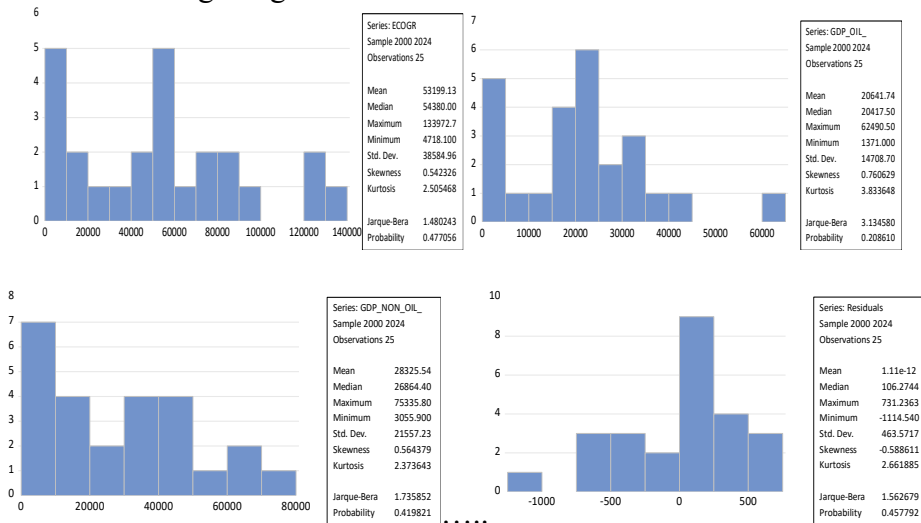
Mənbə: Müəllifin *EvIEWS*-də yerinə yetirilmiş hesablamaları

Cədvəldən göründüyü kimi birinci tərtib fərqlərlə zaman sıralarının stasionarlığı əldə olunmuşdur. Qeyd edək ki, *GDP_NON_OİL* sırası üçün stasionarlıq $prob.=0.1813$ ehtimalı ilə alındığına görə növbəti addımlarda bu ehtimal tətbiq olunacaq.

Model üzrə parametrləri təhlil etmək üçün təsviri statistikaların nəticələrindən istifadə edilmişdir. *Jarque-Bera* testi *ECOGR*, *GDP_OİL* və *GDP_NON_OİL* zaman sıralarının səviyyələrinin normal paylanması ifadə edir. Hər üç zaman sırası üçün *Jarque-Bera*_y=1,480243, $prob.=0,677056>0,05$, *Jarque-Bera*_{x1}=1,735852, $prob.=0,419821>0,05$, *Jarque-Bera*_{x2}=3,134580, $prob.=0,208610$ nəticələri paylanmanın normal olduğunu təsdiqləyir.

Jarque-Bera testi üçüncü və dördüncü dərəcəli mərkəzi momentləri normal paylanmanın mərkəzi momenti ilə müqayisə edərək müşahidə xətlərinin normallığını yoxlayır. Bu test müşahidə xətlərinin qeyri-normal paylanmasının alternativ hipotezinə qarşı normal paylanma üçün sıfır hipotezini araşdırır. Şəkil 1-də *ECOGR*, *GDP_OİL*, *GDP_NON_OİL* dəyişənləri və mo-

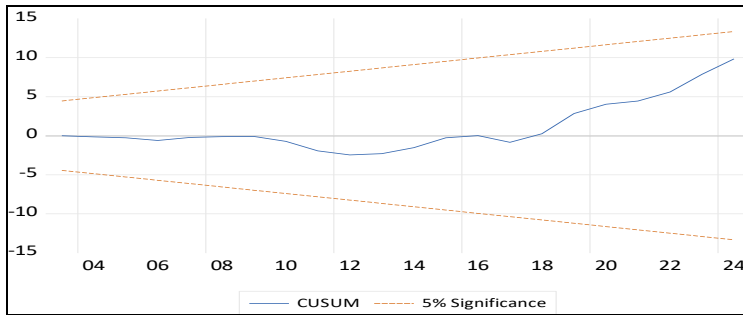
delin təsadüfi komponenti üzrə qalıqların standart paylanması üçün histqramlar, asimetriya, eksess və digər meyarlar üzrə alınmış nəticələr həm modelin parametrləri, həm də qalıqları üzrə yuxarıdakı nəticəni, yəni paylanmaların normal olduğunu göstərir.

Şək. 1. ECOGR, GDP_OİL, GDP_NON_OİL dəyişənləri və təsadüfi komponent üzrə qalıqların standart paylanmasının histqramı
Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews-də yerinə yetirilmişdir

Parametrlər arasında asılılıqların yaxınlığı və istiqaməti üzrə qiymətləndirmələr korrelyasiya matrisi şəklində öyrənilmişdir. Faktorlar arasında asılılıq dəyərləndirən korrelyasiya əmsalları (0,7;0,9) intervalına düşürsə, asılılıq təsadüfi deyil, güclü və sıx kimi qiymətləndirilir. Bu dəyərlər (0,5; 0,7) intervalına düşürsə, asılılıq orta sıxlıqdadır, yəni nəzərəcərpacaq dərəcədə qəbul olunur. Digər hallarda əlaqə zəif və təsadüfi olaraq şərh edilir. Korrelyasiya matrisinə görə *ECOGR* nəticə faktoru ilə *GDP_OİL* və *GDP_NON_OİL* asılı olmayan faktorları arasında korrelyasiya asılılıq düz və güclüdür. Bu model üçün yaxşı haldır. Lakin *GDP_OİL* və *GDP_NON_OİL* arasındakı əlaqə də düz və güclüdür ki, bu modeldə multikolleniarlıq yaradır və modelin keyfiyyətinə mənfi təsir edir.

Modelə daxil edilmiş parametrlərin stabilliyi dəyişənlər üçün rekursiv qalıqların və kvadratların yığılmış cəmlərini hesablayaraq qrafikləri quran *CUSUM* testi əsasında yoxlanılır. Parametrlərə görə qalıqların rekursiv qiymətləri 95%-li etibarlılıq intervallarının kritik qiymətlərini aşarsa, bu parametrlərin qeyri-stabilliyindən xəbər verir. Qrafik olaraq mavi və qırmızı xətlər kəsişmirsə, modelin parametrləri qeyri-stabillik haqqında H_1 hipotezi rədd olunur və parametrlərin stabil olması haqqında H_0 hipotezi qəbul olunur (şəkil 2-yə bax).

Şək. 2. Qalıqların rekursiv qiymətləri üçün qrafik
Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews-də yerinə yetirilmişdir

White testi xətti regressiya modelinin təsadüfi tərkibi üzrə heteroskedastikliyi yoxlamaq üçün bir prosedurdur. H_0 hipotezi Gauss-Markov şərtlərinin ödənilməsinə əsas tutaraq modelin qalıqlarında homoskedastikliyi nəzərdə tutur. Hipotez χ^2 testi əsasında yoxlanılır. $nR^2 > \chi^2_{\alpha, k}$ şərti ödənilirsə, qalıqlarda homoskedastikliyi əsas tutan hipotez rədd olunur. Burada α əhəmiyyətlik səviyyəsi; k sərbəstlik həddi, n müşahidələrin sayı, R^2 determinasiya əmsalıdır.

F meyarı üçün $prob.F(5.19)=0.2759 > 0.05$ ödənilir. $n=25$ $Obs \cdot R^2$ - üçün determinasiya əmsalı 6.658801-dir və $\chi^2_{0.24}(5) = 7.29$ (cədvəldən 0,20 ehtimalı ilə seçilmişdir) qiymətindən kiçikdir. H_0 hipotezi üçün tələb olunan şərt ödənilir və modelin qalıqlarında heteroskedastikliyin olmadığı qənaətinə gəlirik.

Zaman sıralarının dəyişənləri arasında səbəb-nəticə münasibətləri üçün *Granger Causality* testinin nəticələrinə görə *ECOGR*, *GDP_OIL* və *GDP_NON_OIL* zaman sıraları arasında F statistikasının qiymətinə uyğun olaraq 2 lag interval ilə, müşahidələrin sayı 23 olmaqla, 90% və 95% ehtimallar ilə birtərəfli səbəbiyyət asılılıqlarını təsdiq edir (cədvəl 2-yə bax).

Cədvəl 2

Granger Causality Testinin nəticələri

Null Hypothesis	Observations:	F-Statistic	Probability
<i>GDP_NON_OIL_ does not Granger Cause ECOGR</i>	23	3.12524	0.0684
<i>ECOGR does not Granger Cause GDP_OIL_</i>	23	3.41858	0.0551
<i>GDP_NON_OIL_ does not Granger Cause GDP_OIL_</i>	23	3.66201	0.0463

Mənbə: Müəllifin Eviews-də yerinə yetirilmiş hesablamaları

Biz dəyişənlər arasında araşdırılan asılılıqların uzunmüddətli tarazlıq əlaqəsini xətlərin korreksiyası üçün vektor modeli – VECM şəklində təqdim edə bilərik. Bu tənlilər tədqiq olunan obyektlərin ilkin stabil, tarazlıq vəziyyətinin sarsıntıları (iqtisadi böhranlar) baş verdikdən sonra dalğalanmaları,

dəyişmə intensivliyi və onların bərpa olma sürətini ölçməyə imkan verir [1, 2]. Tədqiqat üzrə *ECOGR*, *GDP_OİL* və *GDP_NON_OİL* zaman sıraları üçün birinci tərtib fərqlərlə xətlərin korreksiyası tənliklərinin illik statistik məlumatlar əsasında tərtib edilməsi nəzərdə tutulur. *ECOGR*, *GDP_OIL*, *GDP_NON_OIL* zaman sıralarının 2-2 lag intervalları ilə kointeqrasiyası üçün Engle-Granger və Johansen testlərinin nəticələri Akaike və Schwartz informasiya meyarlarına görə ən yaxşı nəticələrin kvadratik determinik trend üzrə, sabit və trendlə, 1 lag intervalı ilə müvafiq olaraq, 52.36211* və 53.40356* təşkil etdiyini göstərir.

Zaman sıraları dəyişənləri üçün 1-ci tərtib fərqlərlə və 2-2 gecikmə intervalı ilə Trace və Maximum Eigenvalue testləri aparılaraq sıfır və alternativ hipotezlər yoxlanılmışdır. Hipotezlərin aparılması zamanı hər iki test üçün hesablanmış statistik qiymətlər kritik dəyərləri aşdığı hallarda, bir kointeqrasiya tənliyinin mövcudluğu ilə bağlı alternativ hipotezlər 0,05 əhəmiyyətlik səviyyəsində qəbul edilmişdir. Beləliklə, 95% ehtimalla bir kointeqrasiya münasibətinin olması təsdiq edilmişdir. Alınan nəticələr zaman sıraları arasında uzunmüddətli münasibəti və zaman sıraları dəyişənləri arasında sıx korrelyasiyanı göstərir.

Qrancerin səbəbiyyət testi alınan nəticələr dəyişənlər arasında birtərəfli səbəb-nəticə asılılıqlarının olduğunu göstərdi. Bu bizə həm asılı dəyişən, həm də digər dəyişənlər üçün xətlərin korreksiyası üçün vektor modelini qurmağa imkan verir.

Beləliklə, Engle-Granger, Johansen, Trace, Maximum Eigenvalue testlərinin nəticələrinə görə müəyyən olunmuş kointeqrasiya münasibəti (2) və birinci tərtib fərqlərlə, kvadratik trend üzrə, 2-2 lag ilə trend və sabitlə VECM (3 - 5) aşağıdakı kimi formalaşmışdır:

$$\begin{aligned} ECOGR(-1) = & -0.223GDP_OIL(-1) - 0.757GDP_NON_OIL(-1) - \\ & 2561.6@TREND(00) + 6668.65 \end{aligned} \quad (2)$$

$$\begin{array}{cc} (0,10009) & (0,21806) \\ [-2,21914] & [-3,47062] \end{array}$$

(2) kointeqrasiya münasibətində modelin parametrləri üçün müvafiq olaraq mötərizələrdə standart səhvlər, kvadrat mötərizələrdə *t* statistikalarının qiymətləri təqdim olunur. Göründüyü kimi hər iki meyar üzrə nəticələr qənaətbəxşdir.

$$\begin{aligned} \Delta(ECOGR) = & -0.614849(ECOGR(-1) - 0.223GDP_OIL(-1) - \\ & 0.757GDP_NON_OIL(-1) - 2561.56@TREND(00) + 6668.654) - \\ & 7.369047\Delta(ECOGR(-2)) + 7.083313\Delta(GDP_OIL(-2)) + \\ & + 8.304137\Delta(GDP_NON_OIL(-2)) + 435.6015@TREND(00) + 1138.729 \end{aligned} \quad (3)$$

$$\begin{aligned} \Delta(GDP_OIL) = & -0.79001(ECOGR(-1) - 0.223GDP_OIL(-1) - \\ & 0.757GDP_NON_OIL(-1) - 2561.6@TREND(00) + 6668.654) - \\ & 6.115239\Delta(ECOGR(-2)) + 5.906716\Delta(GDP_OIL(-2)) + \\ & + 6.819336\Delta(GDP_NON_OIL(-2)) + 105.1186@TREND(00) - 1501.501 \end{aligned} \quad (4)$$

$$\begin{aligned} \Delta(GDP_NON_OIL) = & 0.173588(ECOGR(-1) - 0.223GDP_OIL(-1) - \\ & 0.757GDP_NON_OIL(-1) - 2561.6@TREND(00) + 6668.654) - \\ & 0.313755\Delta(ECOGR(-2)) + 0.160186\Delta(GDP_OIL(-2)) + \\ & + 0.464479\Delta(GDP_NON_OIL(-2)) + 267.9038@TREND(00) - 196.0033 \quad (5) \end{aligned}$$

Xətlərin korreksiyasının təqdim olunmuş vektor modeli neft və qeyri - neft sektorları üzrə ÜDM istehsalı ilə Azərbaycanda iqtisadi artım arasında uzunmüddətli kointeqrasiya münasibətlərini təsdiq edir və bu iqtisadi göstəricilərin təsir mexanizmlərini, dinamikasını təhlil etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. Modeldə əmsalın (0; -1) aralığında yerləşməsi, yəni -0,61-ə bərabər olması zaman sıraları arasında pozulmuş tarazlığın 1 il 7-8 aydan sonra bərpa olması və sabitliyə keçməsinə izah edir.

VAR modelində qalıqların normal paylanması və qalıqlarda heteroskedastikliyin yoxlanılması modelin keyfiyyətini təsdiqləmək üçün zəruri prosedurlardandır. *VEC Residual Normality* testi ilə modelin qalıqlarında paylanmanın normal olub olmadığı haqqında sıfır hipotezini yoxlayaraq müəyyən qənaətə gəlmək olar. Testin nəticələri cədvəl 3-də təqdim olunur.

Cədvəl 3

**Qalıqlarda normal paylanma haqqında
VEC Residual Normality testinin nəticələri**

<i>Component</i>	<i>Skewness</i>	<i>Chi-sq</i>	<i>degree of freedom</i>	<i>Probability*</i>
1	0.589693	1.275037	1	0.2588
2	0.297525	0.324577	1	0.5689
3	0.127992	0.060067	1	0.8064
Joint		1.659681	3	0.6459
<i>Component</i>	<i>Kurtosis</i>	<i>Chi-sq</i>	<i>degree of freedom</i>	<i>Probability</i>
1	3.405014	0.150367	1	0.6982
2	2.215850	0.563650	1	0.4528
3	1.956873	0.997438	1	0.3179
Joint		1.711455	3	0.6344
<i>Component</i>	<i>Jarque-Bera</i>		<i>degree of freedom</i>	<i>Probability</i>
1	1.425403		2	0.4903
2	0.888228		2	0.6414
3	1.057505		2	0.5893
Joint	3.371137		6	0.7610

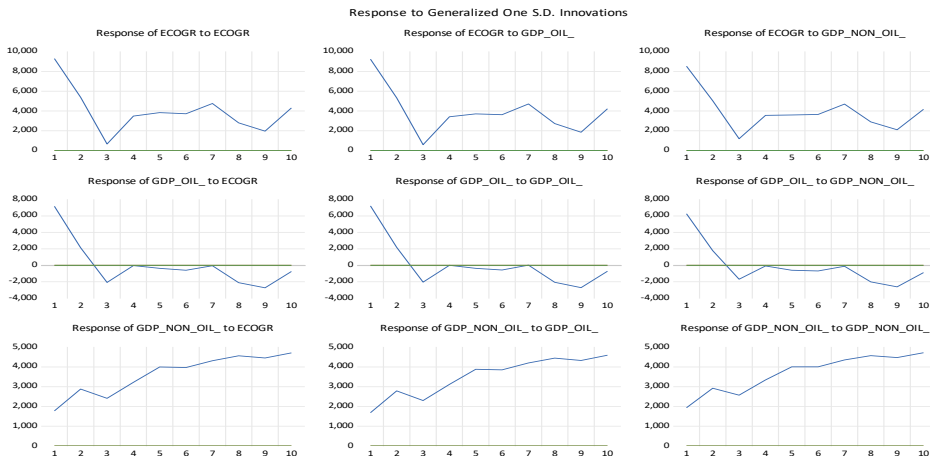
*Təxmini p-dəyərləri əmsal nəzərə alınır

Mənbə: Müəllifin Eviews-də yerinə yetirilmiş hesablamaları

Cədvəl 3-dəki nəticələrdən aydın olur ki, qalıqların paylanmasında bütün komponentlər üçün asimmetriya 3-dən kiçikdir və 2 komponent üzrə, hətta sıfıra yaxındır, yəni qalıqların müşahidə olunan asimmetriyası minimaldır və əhəmiyyətsizdir. Eksses 3 qiymətini kiçik həcmdə aşır, yəni paylanmanın ititəpəliliyini də əhəmiyyətsiz hesab etmək olar. Hər iki paylanma forması üçün paylanma normal hesab edilə bilər. *Jarque-Bera* testinə görə qalıqlarda paylanmanın normallığı hər üç komponentə görə ödənilir. Belə ki, 2 sərbəstlik həddi ilə $JB_1=1,425403$ (prob.=0,4903>0,05), $JB_2=0,888228$ (prob.=0,6414>0,05), $JB_3=1,057505$ (prob.=0,5893>0,05) və 6 sərbəstlik həddi ilə $JB=3,3711373$ (prob.=0,7610>0,05) nəticələri qalıqların normal paylanmasını ifadə edir və modelin qalıqlarının normal paylanması haqda H_0 hipotezi qəbul edilir.

VAR modelinin qalıqlarında heteroskedastikliyin yoxlanılması üçün *VEC Residual Heteroskedasticity* testinin nəticələri də qalıqlarda homoskedastikliyi təsdiqləyir. Belə ki, 60 sərbəstlik həddi ilə *Chi-sq* paylanmasının qiyməti: $\chi^2 = 69,82033$ prob.=0.1809>0,05 ehtimalı ilə alınmışdır və bu nəticə dəyişənlər üzrə qalıqlar arasında bütün variantlarda özünü doğruldur.

İmpuls reaksiya funksiyaları ekzogen dəyişənə bir zərbədən sonra endogen dəyişənin öz tarazlıq trayektoriyasına qayıtması üçün lazım olan vaxtı xarakterizə edərək, ekzogen dəyişənin standart kənarlaşmasına endogen dəyişənin 90% etibarlılıq intervalı ilə median qiymətləndirməni izah edir. VECM modelinin qiymətləndirilməsi nəticəsində struktur zərbələrə impuls reaksiya funksiyaları üçün qiymətlər üzrə tərtib olunmuş qrafiklər aşağıda (şəkil 3-ə bax) təqdim olunur.

Şəkil 3. ECOGR, GDP_OIL, GDP_NON_OIL zaman sıraları üçün impuls reaksiya funksiyalarının qrafikləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən Eviews-də yerinə yetirilmişdir

Şəkil 3-dən göründüyü kimi, demək olar ki, bütün dəyişənlər üzrə 10 illik zaman periodunun başlanğıcında, daha dəqiq desək, 3-cü ildən sonra dəyişənlərindəki impulsar, yəni şoklar sonrakı zaman dövründə onların göstəricilərinə böyük təsir göstərir, lakin bu effektlər zamanla sabitləşir.

Nəticələr. Neft və qeyri-neft sektorları üzrə ÜDM istehsalının qısa və uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda iqtisadi artıma təsirinin kəmiyyət-cə qiymətləndirilməsi üçün xətlərin korreksiyası vektor modelinin qurulmasına həsr olunmuş tədqiqat işi üzrə aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. İlk statistik məlumatlara görə təhlil əsasında *ECOGR*, *GDP_OIL*, *GDP_NON_OIL* zaman sıralarının qeyri-stasionarlığı aşkar olunmuş və zaman sıralarının inteqrallıq və genişləndirilmiş *Dikki Fuller* testindən istifadə etməklə birinci tərtib fərqlərlə zaman sıralarının stasionarlığı alınmışdır. Qurulmuş xətti çoxölçülü reqressiya modeli kifayət qədər adekvatlıq nümayiş etdirsə də modelin tam şəkildə adekvatlıq şərtləri ödənilməsi təmin olunmur. Belə ki, asılı olmayan dəyişənlər arasında multikolleniarlığın mövcudluğu modeldəki zaman sıralarının səviyyələrində avtokorrelyasiya yaradır. Bu baxılan iqtisadi faktorlar arasında xətlərin korreksiyası üçün vektor modelinin qurulması zərurətini yaratmışdır;

2. Tədqiqat zamanı qurulmuş (2) kointeqrasiya münasibəti və (3), (4), (5) xətlərin korreksiyası üçün vektor modeli statistik əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Bu, modelin nəticələrinə görə alınmış standart xətlər və *t* statistikalarının nəticələri, çoxlu sayda hipotez və testlərin yoxlanılması, VAR modelində qalıqlarda normal paylanma və heteroskedastiklik testlərinin nəticələri və aparılmış qrafik analizlə əsaslandırır;

3. Xətlərin korreksiyası üçün vektor modeli tədqiq olunan zaman sıralarının xüsusiyyətlərini, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə onlar arasındakı əlaqələri kəmiyyət-cə qiymətləndirməyə və göstəricilərin uzunmüddətli dinamikasını təhlil etməyə imkan verir;

4. İmpuls reaksiyaları funksiyası üçün qrafiklərin və cədvəl qiymətlərinin təhlili göstərdi ki, dəyişənlərin impuls funksiyalarının struktur şoklara reaksiyaları 10 illik dövrün ilk 1-3 ilini əhatə edir, daha sonra tədricən sabit dövrə keçid baş verir;

6. Əldə edilmiş nəticələr Azərbaycanda iqtisadi artımda neft və qeyri-neft sektorları üzrə ÜDM istehsalının real tendensiyaların müəyyən edilməsi, perspektiv qiymətləndirilməsi və gələcək inkişaf strategiyalarının işlənilməsində, digər makroiqtisadi göstəricilərlə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı asılılıqların müəyyən edilməsində, nəzərdən keçirilən göstəricilərin dinamikasının təhlili əsasında iqtisadi artımın inkişaf dinamikasının araşdırılmasında, həmçinin enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi ilə qarşılıqlı asılılığının müəyyən edilməsində, iqtisadi artımın perspektiv inkişafı üçün tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və istiqamətlərin formalaşdırılmasında faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Айюбова Н.С. Векторная модель коррекций ошибок для оценки влияния мировых цен нефти на ВВП Азербайджанской Республики // «Известия Санкт-Петербургского Государственного Экономического Университета», Периодический научный журнал, Санкт-Петербург. № 1 (139) 2023, - с.25-31.
2. Айюбова Н.С. Об измерении коинтеграционных соотношений между показателями временных рядов текущего счета платежного баланса и ВВП (на примере Азербайджанской Республики). Вопросы статистики. 2022; 29(5):35-45.
<https://doi.org/10.34023/2313-6383-2022-29-5-35-45>
3. Батищева Г.А., Журавлёва М. И., Трофименко Е. А., Стуженко Д. Н. Эконометрический анализ факторов развития реального сектора экономики // Вестник РГЭУ РИНХ. - 2019. №1 (65).
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonometricheskiy-analiz-faktorov-razvitiya-realnogo-sektora-ekonomiki>
4. Макроэкономические показатели // Официальный сайт Государственного Комитета Статистики Азербайджанской Республики [Электронный ресурс]
<https://www.stat.gov.az/>; URL: <https://www.cbar.az/page-41/macroeconomic-indicators>
5. Макроэкономическая статистика // Официальный сайт Центрального Банка Азербайджана [Электронный ресурс] <https://www.cbar.az/>
URL: <https://www.cbar.az/page-41/macroeconomic-indicators>
6. Полбин А.В. Оценка влияния шоков нефтяных цен на российскую экономику в векторной модели коррекции ошибок. Вопросы экономики. 2017; (10):27-49.
<https://doi.org/10.32609/0042-8736-2017-10-27-49>
7. Солодкая Т.И., Тали М.М., Индустрьев М.А. Эконометрический анализ влияния структуры финансового рынка на экономический рост Российской Федерации // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право. 2019. Т. 19, вып. 1. С. 28-35. DOI: 10.18500/1994-2540-2019-19-1-28-35
8. Ayyubova N.S. Econometric analysis and modeling of the dynamics of the balance of payments' development in Azerbaijan // Statistics and Economics. 2022; 19(2):14-22.
<https://doi.org/10.21686/2500-3925-2022-2-14-22>
9. Ayyubova N.S. (2023). Analysis of the Impact of Global Oil Prices On GDP (on the Example of the Azerbaijan Republic). Statistics and Economics. 20(2):22-41.
<https://doi.org/10.21686/2500-3925-2023-2-21-40>
10. Azerbaijan Crude Oil Production //Trading economics [Электронный ресурс]
https://tradingeconomics-com.translate.google/azerbaijan/crude-oil-production?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc
11. Dickey, D.A., Fuller W.A, Distribution of Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root // Journal of the American Statistical Association, 74, 427-431, 1979
<https://doi.org/10.2307/2286348> ; <https://www.jstor.org/stable/2286348>
12. Granger, Clive, WJ. 2004. "Time Series Analysis, Cointegration, and Applications". American Economic Review, 94 (3): 421-425. DOI:10.1257/0002828041464669
URL: <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/0002828041464669>
13. Hassan, Syeda Anam Zaman, Khalid, 2012. "Effect of oil prices on trade balance: New insights into the cointegration relationship from Pakistan," Economic Modelling, Elsevier, vol. 29(6), p. 2125-2143 <https://DOI:10.1016/j.econmod.2012.07.006>
14. Johansen S. Statistical Analysis of Cointegration Vector // Journal of Economic Dynamics and Control. 1988, № 12, с. 231-254. [http://dx.doi.org/10.1016/0165-1889\(88\)90041-3](http://dx.doi.org/10.1016/0165-1889(88)90041-3)
15. Kontorovich G.G. Time series analysis // Economic Journal of the Higher School of Economics, Publishing House of the Higher School of Economics. v.7, 2003 No. 1, pp.

- 79-103 <https://ej.hse.ru/en/2003-7-1/26547295.html>
16. Orudzhev E. G., Ayyubova N.S. Empirical analysis of the factors affecting the balance of payments in Azerbaijan //Актуальні проблеми економіки. – 2016. Т. 181, №7. – с.400-410.
https://www.researchgate.net/publication/345308676_EMPIRICESKIJ_ANALIZ_FAKTOROV_VLIANIA_NA_PLATEZNYJ_BALANS_V_AZERBAJDZANE
<https://eco-science.net/en/downloads/>
17. Stock J. Unit Roots, Structural Breaks, and Trends. In: Engle R, McFadden D Handbook of Econometrics. Amsterdam: Elsevier; 1994. - pp. 2740-2843

**АНАЛИЗ КОИНТЕГРАЦИОННЫХ ЗАВИСИМОСТЕЙ
МЕЖДУ ЭКОНОМИЧЕСКИМ РОСТОМ И ПРОИЗВОДСТВОМ ВВП
В НЕФТЯНОМ И НЕНЕФТЯНОМ СЕКТОРАХ
(на примере Азербайджанской Республики)**

Н.С.АЮБОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам эконометрического анализа влияния производства ВВП по нефтяному и ненефтяному секторам на экономический рост в Азербайджанской Республике. В результате исследования динамики рассматриваемых временных рядов на основе первичной статистической информации была определена нестационарность этих рядов, что не позволяет построить «качественную» прогнозную модель. Для достижения целей исследования и обеспечения адекватности модели, применяемой при расчете прогнозных оценок, проведены необходимые эконометрические процедуры и определена стационарность временного ряда с разностями первого порядка.

ВЕС-модели могут быть гипотетическими и эконометрическими тестами в формальном процессе. Применен расширенный тест Дики-Фуллера на стационарность и векторные модели (VECM) для коррекции ошибок, характеризующие коинтеграционные зависимости между экономическими показателями. Применение процедур Энгла-Гренджера и Йохансена выявило наличие коинтеграционной зависимости. Реакции импульсных функций, описывающих реакции временных рядов на внешние шоки, были изучены и оценены в соответствии с независимыми переменными модели. В рамках этой модели причинно-следственные связи были выявлены на основе длительности задержек и теста причинности Грейнджера. Полученные результаты подтверждают долгосрочные сбалансированные связи между рассматриваемыми переменными.

Ключевые слова: экономический рост, производство ВВП нефтяными и ненефтяными секторами, регрессионный анализ, стационарность, гомоскедастичность, коинтеграционное соотношение, векторная модель для коррекции ошибок.

ANALYSIS OF CO-INTEGRATION RELATIONSHIPS BETWEEN ECONOMIC GROWTH AND GDP PRODUCTION IN THE OIL AND NON-OIL SECTORS (on the example of the Republic of Azerbaijan)

N.S.AYYUBOVA

SUMMARY

The article is devoted to the issues of econometric analysis of the impact of GDP production in the oil and non-oil sectors on economic growth in the Republic of Azerbaijan. As a result of studying the dynamics of the time series under consideration based on primary statistical information, the non-stationarity of these series was determined, which does not allow building a "quality" forecast model. In order to achieve the objectives of the study and ensure the adequacy of the model used in calculating forecast estimates, the necessary econometric procedures were carried out and the stationarity of the time series with first-order differences was determined.

VEC models in the formal process and can be hypothetical and econometric tests. The extended Dickey Fuller test for stationarity was applied, and vector models (VECM) for error correction characterizing cointegration dependencies between economic indicators were used. The application of the Engle Granger and Johansen procedures revealed the existence of cointegration dependence. The responses of the impulse functions describing the reactions of time series to external shocks were studied and evaluated in accordance with the independent variables of the model. Within this model, causal relationships were determined based on the length of the lags and the Granger causality test. The results obtained substantiate the long-run balanced relationships between the variables under consideration.

Keywords: Economic growth, GDP production by oil and non-oil sectors, regression analysis, stationarity, homoscedasticity, cointegration relationship, vector model for error correction

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

УДК 376.1 – 056.37(075.8)

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
У УЧАЩИХСЯ В ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

А.А.МАМЕДОВА

*Бакинский Государственный Университет**Afat_Mammadova@gmail. com*

В данной статье речь идёт о знании, умение и навыков приобретаемых учащихся на уроках по данному учебному предмету. Русский язык играет огромную роль в деле подготовки детей к практической деятельности в жизни и вместе с этим способствуют более успешному усвоению других предметов школьного курса. Характеризуя преподавание русского языка во вспомогательной школе, следует иметь в виду, что здесь разрешение этих общих задач осуществляется в условиях работы с умственно – отсталыми детьми, отличающихся глубоким качественным своеобразием психического развития.

Ключевые слова: подготовка детей, успешное усвоение, умствен – отсталые дети, психическое развитие.

Русский язык является одним из основных предметов обучения в школе. Знание, умение и навыки, приобретаемые учащимися на уроках по данному учебному предмету, играют огромную роль в деле подготовки детей к практической деятельности в жизни и вместе с этим способствуют более успешному усвоению других предметов школьного курса. Чтобы правильно построить систему преподавания русского языка, необходимо прежде всего определить задачи, которые стоят в данном случае перед школой.

Основные и общие задачи преподавания русского языка мы можем сформулировать следующим образом: преподавая русский язык, мы должны стремиться улучшать язык учащихся как средство общения, положив в основу обучения уточнение и расширение их словарного запаса, а также совершенствование грамматического строя устной и письменной речи.

Характеризуя преподавание русского языка во вспомогательной школе, следует иметь в виду, что здесь разрешение этих общих задач осуществляется в условиях работы с умственно - отсталыми детьми, отличающимися глубоким качественным своеобразием психического развития.

Конкретно в овладении речью дети данной категории обнаруживают следующие особенности: они значительно запаздывают в овладении языком, обнаруживают серьёзные дефекты в произнесении звуков и звукосочетаний, имеют бедный и мало дифференцированный запас слов, испытывают значительные затруднения в построении связной речи в логической последовательности, в согласовании слов и адекватном использовании грамматических форм. Все эти недочёты, мешающие познанию действительности и общению, должны стоять в поле внимания учителя в процессе обучения умственно – отсталых детей русскому языку и с большой методической настойчивостью постепенно выправляться. Необходимым условием достижения успеха в этом направлении является, с одной стороны, соответствующая специфика самой системы преподавания русского языка, и с другой стороны, самое строгое требование общего режима грамотности в школе, т. е. неослабное внимание к языку учащихся в преподавании других учебных предметов (математика, естествознание, труд и др.), а также в школьном быту (3, 196).

Охарактеризовав таким образом основные задачи преподавания русского языка во вспомогательной школе, рассмотрим отдельные разделы работы по данному учебному предмету, в пределах которых эти задачи должны найти разрешение.

Обучение грамоте (До - букварный период)

Специальная методика обучения русскому языку во вспомогательной школе, принимая во внимание необходимость серьёзной подготовительной работы, рассчитанной на создание у умственно – отсталых детей предпосылок к успешному обучению, рекомендует предпослать прохождению букваря значительно развёрнутый период до – букварных упражнений (в пределах от 1 – 1,5 месяцев).

Основные задачи до – букварных занятий сводятся к следующему:

- 1) Помощь детям в осознании необходимости для них грамоты.
- 2) Утончение и пополнение имеющихся у них представлений о предметах и явлениях окружающей жизни (семья, школа, природа), развитие навыка наблюдения.
- 3) Развитие устной речи и, в частности выработка правильного произношения.
- 4) Развитие зрительного и слухового восприятия.
- 5) Развитие движений кисти и пальцев руки.

Занятие с детьми на данном этапе обучения должны быть достаточно разнообразны и интересны, а поэтому специальные упражнения должны здесь комбинироваться с работой по изучению различных предметов (предметные уроки), с развитием речи, сопровождаться разнообразными иллюстративными работами, включая наблюдения и элементы игры. К моменту начала прохождения букваря учащиеся должны приобрести некоторые навыки в различении слов и звуков в живой речи (1, 73 – 74).

Осознание необходимости грамоты.

Осознание детьми необходимо для них грамоты, т. е. создание у них определённой целеустремлённости в начинающейся учебной работе, является весьма серьёзной проблемой в условиях вспомогательной школы. Если нормальный ребёнок, придя в школу, достаточно заинтересован учебной работой, то ребёнок умственно – отсталый ещё довольно инертен в этом отношении: он, пожалуй, знает, что в школе учатся, что ему нужно учиться, но это пока ещё не то, что организует его сознание, его деятельность, как у нормальных детей. Необходимо так организовать его пребывание в школе, чтобы он на каждом шагу непосредственно ощущал необходимость для него грамоты, т. е. умения читать, писать и вообще учиться. В этом направлении мы имеем немало возможностей в условиях школьной жизни ребёнка. Так, например, нам следует различать тетради по сделанным на них надписям, определить, кому принадлежит та или иная коробочка с набором пособий, отыскать имя того или иного ученика на классном учётном листе для отметки посещения и оценки работы. Пока во всём этом детям весьма активно помогает учитель, но, знакомясь с работой других, более старших классов, новички узнают, что эта работа проводится там силами самих учащихся потому, что они уже грамотны.

Прогулки по улицам, названия их, вывески и объявления, книжки с картинками и подписи под ними, игры (лото и др.) – всё это вызывает у детей, впервые пришедших в школу, стремление к овладению грамотой.

Таким образом, опираясь на реальные запросы повседневной школьной жизни и практики, мы шаг за шагом развиваем у наших учащихся стремление к грамоте, делая её их потребностью. (5, 69 – 71).

Уточнение и пополнение представлений.

Чтобы обеспечить достаточные условия для осуществления детьми речевой деятельности, необходимо работать над созданием её основ и в первую очередь над уточнением представлений учащихся об окружающей действительности. Круг представлений учащихся на данном этапе обучения определяется пределами непосредственного жизненного окружения: уточняется пониманием того, что ребёнок видит в

условиях своей домашней жизни (члены своей семьи, домашняя обстановка, занятия домашних), наряду с этим он приобретает ряд новых представлений и понятий, связанных с новой для него ситуацией – со школьной жизнью (школьная обстановка, различные виды школьных занятий, учебные пособия и др.). На этом материале уточняются и расширяются значения слов, которыми пользуются в своей речи учащиеся.

Умственно – отсталые дети, особенно на первых порах обучения, осмысливают слова в их узко – конкретных предметах, например: игрушка – это вот этот, находящийся в данный момент перед глазами учащихся волчок. Цель педагога – путём соответствующих упражнений подвести своих воспитанников к пониманию того, что всякое слово есть обобщение (игрушка – это и волчок, и кукла, и мячик и т. д.). (2, 185 – 186).

Для того чтобы определить характер занятий, приведём описание беседы в связи с ознакомлением учащихся со своим классным помещением.

Учащиеся подходят с педагогом к окну.

- Дети, надо снять цветы. Скажите, где стоят цветы?

- На окне (ученики не знают слова *подоконник*).

Педагог даёт учащимся слово *подоконник*, а затем говорит:

- Ну, вот, у окна есть подоконник, а ещё что есть у окна? – спрашивает педагог.

- Стёкла.

- А во что вставлены стёкла?

Педагог даёт понятие о *раме*.

- А это форточка, - говорит один из учащихся.

- Да, посмотрите, у всех ли окон есть форточки?

Дети осматривают окна в комнате.

- Нет, только у двух окон.

- Надо открыть окно. Мурат, сделай это.

- Мурат влезает на подоконник, дёргает за скобку, но окно не открывается.

- Надо открыть это (дети показывают на *задвижку*).

- А что это?

- Это *задвижка*. Её задвигают, чтобы окно не открывалось, - объясняет педагог и выдвигает задвижку, чтобы открыть окно. Мурат отодвигает верхнюю задвижку, тянет за скобку, но окно опять не открывается.

- Есть ещё задвижка. Вот, внизу, - догадываются дети.

Отодвигают нижнюю задвижку, и окно открывается.

Так, в процессе наблюдений и соответствующей беседы дети ознакомились с понятиями «окно», «подоконник», «рама», «задвижка».

Развитие устной речи.

Речевое общение учителя с учащимися, приступающими к обучению, должно носить характер живой беседы, а не сводиться к формальному опросу. Вот пример того, как надо проступать в данном случае на самых первых порах обучения. Перед педагогом стоит задача – познакомиться с учащимися – новичками, узнать их имена. Часто это делается очень сухо и однообразно, путём переключки всех учащихся по алфавиту. Более целесообразно проводить это таким образом.

- Дети, нам надо познакомиться. Я ваша учительница, меня зовут Арзу Аллахвердиева. Так вы будете меня называть, когда захотите мне что – ни будь сказать или о чём – ни будь спросить. А теперь вы скажите мне ваши имена (обращается к одной из девочек). Как тебя зовут?

- Самира.

- А кто у вас ещё Самира?

(Педагог выбирает имя, которое повторяется два – три раза).

- Я тоже Самира.

- Ну, вот, у нас две Самиры, как же я буду вас называть?

- Я Самира Ахмедова.

- Я Самира Гасанова.

В процессе дальнейшей беседы педагог попутно включает один, два вопроса, вносящих некоторые разнообразие.

- А сколько тебе лет?

- Восемь.

- Ты, наверное, старший в семье?

- Нет, самый старший Орхан, он уже окончил школу.

Другого ученика учительница спрашивает: «Ты был в другой школе?», или: «Наверное, ты умеешь читать?» и т. д.

Интересными и полезными в смысле влияния на речевое развитие учащихся является беседы в связи с обменом впечатлениями, воспоминаниями о проведённом лете, рассматриванием картинок. Ближайшей непосредственной темой каждого занятия должен являться реальный факт из непосредственного жизненного окружения. Кроме выбора подходящих, т. е. близких и интересных для детей, тем беседы, необходимо также позаботиться чтобы сама организация проведения беседы в максимальной степени активизировала участие детей в общем разговоре. Здесь значительную роль сыграют умело подобранные вопросы и реплики учителя, демонстрация соответствующих картинок и подлинных предметов, имеющих непосредственное отношение к теме данного собеседования. При таких условиях ребёнок имеет возможность в нужный для него момент обратиться к соответствующему реальному объекту или его изображению, организуя и контролируя этим свою речь.

Если случается, что дети отвлекаются от темы разговора или допускают какие –нибудь неточности в своей речи, следует помогать им путём наводящих вопросов или соответствующих указаний. Важно вести учёт всех отклонений и типичных ошибок в речи учащихся, чтобы в процессе дальнейшей работы постепенно преодолевать их путём плановых, а не случайных мероприятий. На особом учёте следует держать тех учащихся, которые отличаются замкнутостью, неразговорчивостью и постоянно имеют в виду при проведении беседы, то и дело побуждая их принимать участие в общем разговоре (7, 35 – 36).

Значительный процент учащихся вспомогательных школ имеет различные недостатки произношения. Это является источником разнообразных и довольно серьёзных затруднений, с которыми встречаются умственно – отсталые дети при обучении их грамоте (искажённое восприятие и воспроизведение отдельных звуков, смешивание их и т. д.). Над исправлением этих недочётов речи учащихся в первую очередь работает педагог. На уроках в классе, в мастерских, во время внеклассных занятий педагог найдёт много случаев для вполне уместного применения целого ряда приёмов логопедической работы. В более трудных случаях с отдельными учащимися ведутся дополнительные занятия, которые организует логопед.

Кроме задач общего развития, при организации занятий по развитию речи следует иметь в виду и специальную задачу – подготовить учащихся к обучению грамоте, а именно: приучить их внимательно слушать речь другого, повторять точно и отчётливо речь учителя, выделять по вопросам отдельные предложения, разделяя их на слова. (9, 46 - 47).

Развитие слуховых и зрительных восприятий

Особо следует остановиться на вопросе о содержании и организации работы по развитию и уточнению слуховой и зрительной восприимчивости учащихся, поскольку зрение и слух при обучении грамоте, особенно по звуковому методу, играют главную роль. Работа с детьми, мы должны прежде всего использовать звуковое многообразие окружающей среды (быт, труд, природа) в процессе непосредственного восприятия, во время различных школьных занятий, прогулок, организованных игр. Весьма широкие возможности представляют для этого уроки развития речи.

Нужно фиксировать внимание учащихся на более простых и отчётливых звуках, впечатление от которых дети получают в окружающей их обстановке (голос учителя и товарищей, звонок, стук различных предметов и т. д.). При этом сначала дети просто воспринимают определённый звук, а затем воспроизводят с объяснением, например: ж-ж-ж-ж – это жужжит пчела.

В дальнейшем, когда у детей образуется навык точно воспринимать и различать звуки непосредственно, вводится приём припоминания слышанного. При этом не следует брать слишком широких рамок для припоминания. Н – р, вместо вопроса «Что мы слышали по дороге в лес?» или «Что мы слышали около железной дороги?» целесообразнее поставить вопрос в такой формулировке: «Что мы слышали, когда проходил поезд?»

(Поезд гудел у-у, пар пускал ш-ш-ш). Здесь также должна соблюдаться известная градация: сначала дети просто воспроизводят звуки по памяти, затем сравнивают их или группируют их по признаку сходства.

Наряду с этим необходимо ввести планомерную специальную работу по развитию у учащихся умения различать звуки в живой речи. Здесь следует добиться, чтобы, во-первых, ребёнок мог дифференцировать близкие (сходные) звуки речи. При подборе упражнений по данному разделу работы следует соблюдать систему, которая обеспечивала бы, с одной стороны, исчерпывающее разнообразие отдельных случаев и, с другой стороны, постепенный переход от более лёгких случаев к более трудным.

Сначала берутся случаи изменения значений слов в зависимости от замены одного гласного звука другим (резко отличающегося от первого), например *стол – стул*. То же и в отношении замены одного согласного другим: *дом – сом*. Далее следует цикл упражнений с различением сходных гласных и согласных звуков: *лук – люк, бочка – почка* и т.д. (4, 124 – 126).

Зрительные восприятия имеют при обучении грамоте такое же большое значение, как и восприятия слуховые. Зрительная восприимчивость детей может упражняться также в процессе наблюдения окружающей действительности. Так, например, во время прогулки в лес и парк может быть дано задание находить и собирать различные предметы: листья только жёлтые или мелкие, кору тёмную и шероховатую. В процессе выполнения подобных заданий у учащихся развивается точность восприятия, умение соотносить отдельные предметы между собой. Наряду с такими занятиями (и часто исходя из них) проводятся специальные упражнения с дидактическими пособиями. Эти упражнения строятся в строгой системе, причём имеется в виду тесная связь зрительных восприятий с процессами интеллектуальной деятельности учащихся. Применяемые в данном случае пособия распадаются на три основные серии.

Первая серия рассчитана на проведение упражнений, имеющих в виду воспитать точность зрительных восприятий у детей. Здесь детям предлагаются таблицы с последовательно усложняющимися комбинация-

ми разноцветных полосок и карточек с соответствующими рисунками. Например: а) рис. горизонтальные цветные полоски; б) рис. вертикальные цветные полоски; в) рис. лопатка поставлена вертикально; г) рис. лесенка. Упражнения с каждой из этих таблиц строятся с такой последовательностью:

1. Данная на таблице фигурка тщательно рассматривается под руководством учителя, а потом воспроизводится учащимися, причём образец всё время находится перед глазами учащихся.

2. Таблица вывешена перед учащимися, и они самостоятельно воспроизводят её содержание из разрозненных полосок и рисунков.

3. Таблица после разбора убирается, а дети воспроизводят изображённое на ней по памяти.

Вторая серия даёт материал для упражнения в выработке умения находить сходство и различие у воспринимаемых предметов (форму, цвет, расположение и т. д.). Например: а) рис. собака маленькая чёрная; б) рис. собака большая белая. Требуется, чтобы после сравнительного разбора двух изображений ученики правильно подобрали и расположили их дубликаты.

Третья серия упражнений предполагает анализ и синтез различных фигур и рисунков, изображающих предметы. В данном случае учащиеся должны расчленить предметы на его составные части, а затем из отдельных частей составить его в целом виде (домик – фундамент, стены, крыша, труба). Например: рис. разборная модель домика (стена с окнами, крыша, труба). (6, 25 – 28).

Упражнения по этим трём сериям таблиц должны вестись не последовательно, а параллельно, т.е. сначала прорабатываются наиболее лёгкие номера всех трёх серий, затем более трудные номера также всех серий и т. д. В целях подготовки учащихся к усвоению ими грамоты, в частности навыка чтения, необходимо в период до - букварных занятий ввести систематические упражнения, рассчитанные на выработку умения соблюдать последовательность смотрения слева направо и перехода от одной строки на другую. Здесь используются следующие виды упражнений:

1. Учащимся предлагаются карточки, на которых в несколько рядов расположены различные рисунки, изображающие знакомые предметы или фигурки. Вызванный ученик должен последовательно показывать указкой изображённые на карточке предметы, называя их (например: ножик, вилка, ложка или кружок, крестик, квадратик). Остальные учащиеся следят за работой вызванного ученика и отмечают допускаемые ошибки.

2. На классной доске или на наборном полотне выставляется ряд рисунков. Ученику предлагается расположить под ними дубликаты, причём последние ставятся в ряд слева направо и так, чтобы одинаковые изображения стояли друг под другом. Ставя рисунок, учащийся называет изображённый на нём предмет.

3. На классной доске помещается модель какого – либо хорошего знакомого предмета (например, рыба). Учащийся называет данный предмет, рассматривает и показывает его части (голова, туловище, хвост), а затем упражняется в составлении данной модели из её отдельных частей в том же порядке и называет каждую часть. По аналогии с приведёнными образцами учитель может разработать целый ряд разнообразных пособий и упражнений с ними.

Развитие моторики (развитие движений кисти и пальцев руки)

В до букварном периоде должны приводиться также и специальные письменные упражнения, т.е. такие упражнения, постановка которых рассчитана на подготовку руки учащихся к письму букв, потому что рука ребёнка слаба, движения её не согласованы, мелкие мышцы пальцев недостаточно развиты. Отсюда неуверенность, быстрая утомляемость и неудовлетворённость в своей работе по письму. Для развития координации мелких движений пальцев большую роль играют такие занятия, как лепка, вырезывание, шитьё по контуру и различные игры, например: цветная мозаика, выкладывание фигурок из тонких палочек и др.

Наряду с этим проводятся письменные упражнения, непосредственно вводящие детей в предстоящие занятия по письму букв и слов. Необходимо прежде всего научить детей правильно располагать на парте тетрадь и правильно пользоваться принадлежностями для письма. Обучение детей всему этому должно проводиться путём показа, разъяснения и постоянного исправления неправильностей в посадке, в расположении тетрадей, в держании ими карандаша. Соответствующие таблицы могут быть использованы здесь лишь в качестве дополнительного средства. Сами упражнения в данном случае имеют своей целью выработать у детей навык начертания прямой линии в различных её направлениях (в горизонтальном, вертикальном и наклонном), а также начертание кривой с соблюдением правильности закругления. (8, 196 – 197).

В качестве пособий здесь могут быть использованы таблицы с изображёнными на них фигурами из прямых линий, идущих в разных направлениях, а также кривых линий. Сначала дети зарисовывают данные им фигуры, обводя их по шаблону, а затем по контуру, заранее наведённому

учителем в тетрадях, и наконец, без всяких вспомогательных средств, по образцу, данному на таблицах. (10, 99).

Методика проведения каждого упражнения такая:

- а) тщательное рассматривание и разбор фигуры, данной на таблице,
- б) чёткое объяснение задания, которое должны выполнить учащиеся,
- в) показ учителем, как надо рисовать фигуру,
- г) пробное выполнение задания учащимися в своих тетрадях и проверка его,
- д) упражнения учащихся в черчении данной фигуры (самостоятельно).

Когда учащиеся в достаточной мере овладевают умением выполнять перечисленные выше задания, они переходят к письму простейших элементов букв в тетрадях в три линейки с наклонной разлиновкой. Методика работы над каждым из этих элементов та же, что и при усвоении начертания прямой линии в различных направлениях. Фигуры дети рисуют карандашом, причём постоянно приучаются пользоваться резинкой. Элементы же букв следует писать ручкой. В тех случаях, когда отдельные учащиеся обнаруживают большие затруднения в письме элементов букв, возможно вводить для них письмо по контурам, предварительное обведение данного элемента, вырезанного из наждачной бумаги, а в некоторых случаях приходится даже водить рукой учащегося.

В целях достижения большей плановости в работе по преодолению недочётов письма учащихся необходимо вести учёт индивидуальных особенностей и планировать мероприятия по устранению их. Упражнения для развития и уточнения зрительных и слуховых восприятий учащихся и упражнения для развития мелких движений кисти и пальцев руки должны комбинироваться с различными видами работы по развитию речи и принимать форму достаточно подвижных и интересных для детей занятий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Василевская В.Я. Педагогическое изучение глубоко отсталых детей. В кн.: «Обучение и воспитание умственно – отсталых детей», - Москва: АПН РСФСР, - 1960. - с. 72 – 77.
2. Власова Т. А., Певзнер М. С. Дети с отклонениями в развитии. – Москва: Просвещение, - 1973. - с. 185 – 188.
3. Выготский Л.С. Проблемы общей психологии. – Москва: Педагогика, - 1982. - с. 225.
4. Лурия А.Р. Мозг человека и психические процессы, т. 1, 2. – Москва: Педагогика, - 1970. - с. 124 – 126.
5. Ляпидевский С.С., Азбукина В.Д. Лекции по психопатологии детского возраста. – Москва: Просвещение, - 1973. - с. 68 – 74.
6. Ляшко Н.Н. и Федотов Д.Д. Проблемы олигофрении. – Москва: Медицина, - 1977. - с. 25 – 28.
7. Методы исследования детей при отборе во вспомогательные школы. Под ред. А.Р.Лурия и В.И.Лубовского. – Москва: Просвещение, - 1969. - с. 34 – 37.

8. Основы логопедии с практикумом. Под ред. Власов Т.В. – Москва: АН СССР, - 1971. - с. 195 – 198.
9. Особенности умственного развития учащихся вспомогательных школ. Под ред. Ж.И.Шиф. – Москва: Просвещение, - 1969. - с. 44 – 48.
10. Ушаков Г.К. Детская психиатрия. – Москва: Медицина, - 1973. - с. 99.

YARDIMÇI MƏKTƏBLƏRDƏ ŞAGİRDLƏRİN RUS DİLİNİN TƏDRİSİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ

A.Ə.MƏMMƏDOVA

XÜLASƏ

Bu məqalədə rus dili fənni üzrə tədris olunan məktəblərdə şagirdlərin bilik və bacarıqların öyrənilməsindən bəhs olunur. Rus dilinin tədrisi yardımçı məktəblərdə şagirdlərin həyatda praktik fəaliyyətinə hazırlanması işlərində böyük rol oynayır və eyni zamanda məktəblərdə keçirilən digər fənlər dərslərin daha da uğurlu mənimsənilməsinə kömək edir. Yardımçı məktəblərdə rus dilinin tədrisini xarakterizə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu ümumi vəzifələrin həlli zehni inkişafdan geri qalması keyfiyyəti ilə fərqlənən əqli qüsurlu uşaqların iş şəraitində həyata keçirilir.

Açar sözlər: uşaqların hazırlanması, uğurlu mənimsənilmə, əqli qüsurlu uşaqlar, psixi inkişaf.

THE MAIN PROBLEMS OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE TO THE STUDENTS AUXILIARY SCHOOLS

A.A.MAMMADOVA

SUMMARY

This article discusses the knowledge and skills of students who are taught Russian language. Russian in auxiliary schools teaching Russian language plays a major role in preparing children for practical activities in life and at the same time contributes to more successful mastering of other subjects. When characterizing the teaching of the Russian language in auxiliary schools it should be noted that the full range of these general tasks is carried out under the working conditions which deal intellectually disabled children who are below – average intelligence.

Keywords: preparation of children, successful assumption, mentally disabled children, psychic development.

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****Məmmədova L.İ.**

Qiyabi mühakimə icraatı zamanı Avropa Konvensiyasının
6-cı maddəsinin tətbiqi və təcrübədə qarşıya çıxan problemlər 5

Qələndərli S.H.

Korporativ hüquq münasibətlərində notariusun hüquqi mahiyyəti və rolu 17

Əsgərov H.V.

Konstitusion nəzarət insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi vasitəsi kimi 31

Cahangirova A.A.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi və insan hüquqlarına hörmət prinsipi:
qarşılıqlı hüquqi analiz 43

Səlimov K.

Azadlıqdan məhrumetmə yerlərində saxlanılan şəxslərin sayının
azaldılması problemi 54

İQTİSADİYYAT**Rəhimova G.Ə., Mirzəyev F.Ə.**

Ekonometrikanın innovativ üsullarla öyrənilməsində
informasiya texnologiyalarının tətbiqi..... 63

Aslanov H.H.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə valyutaların mübadilə məzənnəsi
və onun tənzimlənməsi 79

Əyyubova N.S.

İqtisadi artım ilə neft və qeyri-neft sektorları üzrə ÜDM istehsalı
arasında kointeqrasiya asılılıqlarının təhlili
(Azərbaycan Respublikasının təmsalında) 96

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA**Məmmədova A.Ə.**

Yardımcı məktəblərdə şagirdlərin rus dilinin tədrisinin əsas problemləri..... 109

СОДЕРЖАНИЕ**ПРАВО****Мамедова Л.И.**

Применение статьи 6 Европейской Конвенции в процессе
заочного судопроизводства и проблемы, возникающие на практике 5

С.Г.Каландарлы

Роль нотариуса в корпоративных правовых отношениях 17

Аскеров Г.В.

Конституционный контроль как средство защиты
прав и свобод человека 31

Джахангирова А.А.

Принцип защиты прав человека и уважения
прав человека: взаимный правовой анализ 43

К.Салимов

Проблема сокращения количества лиц,
находящихся в местах лишения свободы..... 54

ЭКОНОМИКА**Рагимова Г.А., Мирзоев Ф.А.**

Применение информационных технологий в изучении
эконометрики с использованием инновационных методов 63

Асланов Г.Г.

Валютный курс и его регулирование
в международных экономических отношениях..... 79

Аюбова Н.С.

Анализ коинтеграционных зависимостей между экономическим
ростом и производством ВВП в нефтяном и ненефтяном секторах
(на примере Азербайджанской Республики) 96

ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА**А.А.Мамедова**

Основные проблемы обучения русскому языку
у учащихся в вспомогательных школах 109

CONTENTS

LAW

Mammadova L.I.

Application of article 6 of the European Convention during
absentee trial procedures and difficulties in practice..... 5

Qalandarli S.H.

The role of a notary in corporate legal relations..... 17

Asgarov H.V.

Constitutional control as a means
of protecting human rights and freedoms 31

Jahangirova A.A.

The principle of protection of human rights
and respect for human rights: a mutual legal analysis 43

Salimov K.

The issue of reducing the number of persons held
in places of deprivation of liberty 54

ECONOMY

Rahimova G.A., Mirzayev F.A.

Application of information technologies in the study
of econometrics using innovative methods 63

Aslanov H.H.

Exchange rate of currency in international
economic relations and its regulation 79

Ayyubova N.S.

Analysis of co-integration relationships between economic growth
and gdp production in the oil and non-oil sectors
(on the example of the Republic of Azerbaijan)..... 96

PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY

Mammadova A.A.

The main problems of teaching russian language
to the students auxiliary schools..... 109

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azərnəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xlorplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 12.05.2025
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 7,75 ç.v. Sayı 100.

BDU Nəşr Evində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bduneshrevi@bsu.edu.az
www.bsu.edu.az